

ЗИНА МАРКОВА

РУСИЯ И БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВНО-
НАЦИОНАЛЕН ВЪПРОС 1856—1864 Г.

ZINA MARKOVA

RUSSIA AND THE BULGARIAN NATIONAL-CHURCH
QUESTION 1856—1864

Р е ц е н з е н т

проф. *Николай Генчев*

Р е д а к т о р

проф. *Константин Косев*

Борбата за национално признаване чрез самостоятелна българска църква е една от най-ярките и масови прояви на нашата националноосвободителна революция. Започнала като организирано движение през 40-те години на XIX в., след Кримската война (1853—1856) тя достига мащаби, които я поставят в центъра на българския общественно-политически и културно-духовен живот. Същевременно тя надхвърля рамките на един вътрешен за православната общност в Османската империя конфликт и навлиза трайно в сферата на внимание както на турското правителство, така и на великите сили. Българо-гръцкият църковно-национален спор се превръща в поредната арена на отколешното им съперничество за влияние в османските владения, става по думите на Г. С. Раковски „малкий восточный вопрос“. И докато за западните държави той се оказва благоприятен случай за подронване на руския престиж, то на Русия създава големи усложнения и затруднения, защото засяга някои основни принципи на близкоизточната ѝ политика. Поставена е на изпитание нейната концепция за прокарване на дълготрайно влияние в Османската империя чрез покровителство на православието, чрез поддържане на неговата сплотеност и единство в лицето на старите православни църковни центрове и най-вече на вселенската Цариградска патриаршия.

Традиционно и активно ангажирана с положението на православната общност под мюсюлманска власт, руската дипломация не остава безучастна към породилия се в нея остър конфликт. От средата на 40-те години, когато се поставя българският църковен въпрос и дълго след като той получава своето решение чрез султанския ферман от 1870 г., Русия не престава да се интересува от българо-гръцките отношения. Като се опира на признатото ѝ от Турция право на покровителка на поробените православни народи и на своите стари връзки с Цариградската патриаршия, тя се намесва в тези отношения, стремежи се да ги регулира в полза на своите големи държавнополитически цели на Изток.

Намесата на Русия и на останалите велики сили, продиктувана от собствените им, при това диаметрално противоположни интереси, въвлича българското църковно-национално движение в сферата на сложните международни противоречия по Източния въпрос; поставя неговото развитие и изход пред допълнителни усложнения, влияе в крайна сметка върху неговата стратегия и тактика. Развиващо се в подобна обстановка, то трябвало да отбива атаките на гръцката духовна власт и стоящите зад нея светски сили, да се съобразява и лавира в отношенията си с турското правителство, да търси съюзници сред великите сили или да преодолява тяхното противодействие. В тези сложни политически комбинации българското общество трасира пътя към набелязаната цел, трупа политически опит и ловкост, брани и преследва реализирането на своите национални интереси.

Следователно, без да се проучат международните аспекти на българския църковен въпрос, т. е. отношението и действията на външните политически сили, немислимо е да се разкрие и изясни всестранно историята на борбата за независима църква. Особено наложително е да се изследва политиката на Русия — единствената православна страна сред великите сили, оказала огромно въздействие върху хода, насоките и решаването на българо-гръцкия църковен конфликт. В не по-малка степен това е необходимо и полезно, за да се разкрие по-точно нейната роля в нашата национална революция през XIX в.

Всичко това определи интереса към темата, на която е посветена настоящата студия. Ограничаването в посочените хронологически рамки е продиктувано от няколко съображения. Първо, Кримската война и последиците от нея бележат един от основните исторически моменти както в саморазвитието на българското църковно движение, така също в насоките и интензитета на руската политика към него. За горна граница приемам 1864 г., когато в Цариград пристига новият руски посланик граф Н. П. Игнатиев с амбицията да активизира руската намеса и да ускори решаването на българо-гръцкия спор. Неговата дейност съвпада със заключителния етап на църковно-националното ни движение, с учредяването и уреждането на Българската екзархия. И може би поради това именно периодът 1864—1872 г. е бил досега главен обект на проучване от изследователите, занимавали се с тази проблематика. Освен съчинението на руския историк и дипломат В. Теплов¹ на руската дипломация от времето на Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос са посветени две по-нови изследвания — на Кирил, патриарх български² и на американския историк Том Майнингер.³ И ако благодарение на тях проблемите за отношението на Русия към църковно-националното ни движение след 1864 г. са в общи линии изяснени, същото не може да се каже за периода преди това. Темата за Русия и българският църковен въпрос за времето от 1856 до 1864 г. не е разглеждана цялостно в историческата литература. Тя е засегната съвсем частично и едностранчиво в някои по-обща съчинения върху българо-гръцкия конфликт или в отделни частни проучвания на руската политика към него.

За първи път отделни моменти от интересуващата ни проблематика са осветлени в руската историография, чийто интерес към българския църковен въпрос е функция на политическата ангажираност на Русия. Научният принос на руските историци от края на миналия и началото на настоящия век се заключава преди всичко в това, че пускат в обръщение част от руската документация, която безспорно е най-необходимият изворов материал за правдивото изясняване позициите на Царска Русия по българо-гръцкия конфликт.⁴ За настоящата работа особено полезни се

¹ Греко-болгарский церковный вопрос по неизданным источникам. СПб., 1889. Историографска справка вж. у: З. Маркова. Българският църковен въпрос в руската историческа литература. — ИПр., 1975, кн. 3, с. 119 — 121.

² Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследване и документи. С., 1958.

³ T. Meininge r. Ignatiev and the establishment of the Bulgarian Exarchate 1864 — 1872. Madison, 1970.

⁴ З. Маркова. Българският църковен . . . — ИПр., 1975, кн. 3, с. 111 — 124.

оказаха съчиненията на Н. И. Петров⁵ и Гр. Трубецкой.⁶ Първото от тях разкрива някои страни в позицията и действията на Русия в края на 50-те години на XIX в. въз основа на сведенията, извлечени от личните архиви на санктпетербургския митрополит Григорий и на архимандрит Петър Троицки, настоятел на руската посолска църква в Цариград от 1858 до 1860 г. Второто съчинение е посветено на преобразованието в Цариградската патриаршия, приети от църковно-народния събор (1858—1860) и на отношенията ѝ с Русия. Наред с фактологическия принос Гр. Трубецкой прави сполучлив опит да обоснове концепцията на руската политика след войната, от една страна, чрез традициите ѝ на Изток и, от друга — с промяната на международното положение на Русия след Парижкия мирен договор (1856). Авторът обръща внимание на настъпилите изменения във взаимоотношенията между Цариградската патриаршия и Русия поради българското църковно движение и на несполучливите помирителни опити на руската дипломатия.

От голямо значение за моето изследване бе и документалната публикация на писмата, записките и отзивите на московския митрополит Филарет по „гръцко-българската разпра“.⁷ Известно е, че от 1858 г. почти цялата дипломатическа преписка по българския църковен въпрос е довеждана до знанието на Светия синод чрез оберпрокурора и препращана за мнение на Филарет Московски, признат авторитет по църковно-каноничните въпроси. Неговото становище оказва силно влияние върху действията на правителството и на дипломатическата мрежа. Така че материалите, съставени от Филарет, са извор от първостепенна важност за разкриване отношението на руската държава и църква по повдигнатия от нашия народ въпрос за църковна независимост, включително и за периода 1856—1864 г.

Отделни приноси елементи по настоящата тема се съдържат и в българската историческа литература. Така например В. Златарски⁸ въз основа съчинението на Н. И. Петров и записката на оберпрокурора от 1860 г., с бележки по нея от император Александър II, изказва нелишеното от основание мнение за две становища на руската официална политика към църковния ни въпрос в началото на 60-те години — прогръцко, застъпвано главно от Светия синод, и това на правителството и императора за по-реалистично отношение към българо-гръцкия спор.

Ю. Трифонов⁹ от своя страна обръща внимание на проблема, как българите, свързани с Русия, се опитват да влияят за пробългарската ѝ ориентация. В сравнение с В. Златарски той по-точно характеризира някои от формите на руското участие в българо-гръцкия конфликт, както и гледището на Светия синод и на Филарет Московски.

⁵ Начало греко-болгарской распри и возрождения болгарской народности. Киев, 1886.

⁶ Россия и Вселенская патриархия после Крымской войны 1856 — 1860 гг. по неизданным материалам. — Вестник Европы, СПб., XXXVII, 1902, кн. 4, с. 549 — 592; кн. 5, с. 5 — 51; кн. 6, с. 469 — 507.

⁷ Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита московского и коломенского, по делам православной церкви на Востоке. СПб., 1886, с. 180 — 376. Второ изд. в 1899 г. Понататък цитираме по I издание.

⁸ Александър II и българският църковен въпрос. — В: Сб. в чест на варненския и преславски митрополит Симеон. С., 1922, с. 238 — 254.

⁹ Руско участие в българския църковен въпрос. — Бълг. ист. библ., I, 1928, т. III, с. 177 — 197.

Не можем да отменим и монографията на П. Ников¹⁰ върху историята на българската църковно-национална борба, в която важността на проблема за руската политика е правилно оценена. Основните постановки за отношението на Русия към българо-гръцкия спор, макар да не са разработени подробно пред вид по-общия характер на труда, са в основата си точни. Всичко това говори за информираност и обективност на автора.

Голямо улеснение за написването на настоящата работа е и публикацията на огромния архив на Найдено Геров¹¹ — руски консул в Пловдив, непосредствен участник в движението и изпълнител на руската политическа линия.

Направеният историографски преглед показва, че интересът към проблема за Русия и българския църковен въпрос в очертания период е бил по-скоро спорадичен и се е ограничавал върху отделни моменти или аспекти на темата, при това върху една доста бедна изворова основа. Посочените изследователски работи и в методическо отношение са доста остарели.

Разбира се, не само съществуващата в историческата литература празнина насочи моето внимание към този период. Трябва да се има пред вид, че 1856—1864 са годините на най-интензивно развитие на църковно-националното ни движение. В 1856 г. се оповестява крайната цел на борбата — административно отделяне от Цариградската патриаршия и създаване на самостоятелна българска църква; в 1860 г. българите чрез самоволен акт обявяват църковната си йерархия за отделна от гръцката патриаршия; пак през този период се очертават различните течения сред дейците на национално-църковното ни движение, респ. различната тактика, която те следват за постигане на единната цел; правят се сериозни опити за съюз с католическата църква, активизират се и бележат първите си големи успехи западните религиозни пропаганди. Всичко това неминуемо ангажира руската дипломация и общественост. Уреждането на българо-гръцкия конфликт се очертава като един от най-острите и костеливи проблеми на руската източна политика. Засиленият интерес към българския въпрос е продиктуван и от промяната в международното положение на Русия след Кримската война, когато проблемът за мирното проникване сред поробените, за запазването и разширяването на руското културно-политическо влияние придобива особено голяма важност. Ръководена от създадените след войната принципи на източната си политика и под напора на бързо развиващото се българско национално движение, Русия изработва именно през разглеждания период своята стратегия и тактика по българо-гръцкия спор, които в основата си остават ръководно начало на нейната дипломация и по времето на граф Н. П. Игнатиев.

Задачата на настоящата студия е да осветли възможно по-цялостно и подробно отношението и действията на Русия по българския църковен въпрос през периода 1856—1864 г. За тази цел съм се стремяла да разкрия факторите, които обуславят руския интерес към тази проява на нашата

¹⁰ Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, второ изд. под ред. на Д. Косев. Вж. по-специално с. 114 — 127, 172 — 180, 198 — 200, 215 — 216.

¹¹ Документи за българската история. Т. I. Архив на Найдено Геров. Ч. I (1857 — 1870). Подреден от Т. Панчев под ред. М. Г. Попруженко. С., 1931; Из архивата на Найдено Геров, кн. 1 и 2. Кореспонденция с частни лица. Под ред. Т. Панчев. С., 1911 и 1914.

национална революция; да посоча как се формират основните принципи на руската политика и тактика в годините непосредствено след Кримската война и еволюцията, която те отчасти претърпяват през разглеждания период. Показано е дотолкова, доколкото позволява изворовият материал, отражението на българо-гръцкия конфликт върху руската общественост и доколко мнението на тази общественост оказва влияние върху становището и действията на официална Русия.

Разработването на темата бе възможно, след като имах случая да работя в съветските архиви¹² и да се запозная с голямата част от богатата руска документация, регистрирала в подробности всички онези ходове, обсъждания, мнения на руската държава, църква и някои обществени организации във връзка с българското движение за църковна независимост. Използуването на материали от български произход, както и консултирането с френската и отчасти с английската дипломатическа преписка за този период и по този въпрос помогнаха за по-точното и многостранно осветляване на проблемите.

КРАТКО ВЪВЕДЕНИЕ

Когато възраждащата се българска нация заявява своите стремежи за национално-църковна независимост, Русия имала вече твърдо установени политически цели и принципи на Изток, плод на едновековно развитие.

Постигнала обединението си под скиптър на Романовци, през XVII и XVIII в. тя се изправя като мощна държава, претендираща за първостепенна роля в Източна Европа. Нейната завоевателна политика трябвало да ѝ осигури жизнено важни придобивки от стратегическо, икономическо и политическо естество. Аспирациите ѝ за излаз на световните морски пътища са частично задоволени с победоносната война на Петър Велики над Швеция. След придобивките в Балтика погледът на Русия се обръща на юг към Черно море и Проливите, на пътя към които стояла Османската империя. Следователно Русия е непосредствено и дълбоко заинтересована от съдбата на отслабваща Турция и многобройните руско-турски войни от края на XVII в. насетне ще гарантират големите руски интереси в този район.

Стремежът на Русия да утвърди своето влияние в Османската империя било със силата на оръжието или по пътя на дипломатическите комбинации намира своята идеологическа обосновка в религиозните връзки на руския народ с поробените християнски народи.

Останала след турските завоевания през XIV и XV в. единствената православна сила в Европа, Русия (Московското княжество) е сочена като стожер на световното православие, като законна наследница на за-

¹² Особено ползотворен се оказа престоят ми в Ленинград. Тук в Централния държавен исторически архив (ЦГИАЛ) се пазят архивите на руския синод и на висши руски духовници, от които интересен за мен бе фондът на митрополит Филарет Московски. А във фонда на оберпрокурора на Светия синод се съхранява почти цялата руска официална преписка по българо-гръцката църковна разпра за периода 1858 — 1872 г., обособена още на времето в единадесет поредни тома.

гиналата Византия. Организираният със съдействието на папата и Венеция в 1472 г. брак на Иван III с живеещата в Рим племенница на последния византийски император София Палеолог има за цел да създаде юридическо основание за претенциите на московския княз върху византийската корона. Възниква и все по-широко се лансира идеята, че Москва е „третият Рим“, т. е. пазителка и защитница на православието, заместница на Цариград в ролята на ръководящ център за целия православен свят. Теорията за Москва като трети Рим става особено действена през XVIII в., когато източните проблеми излизат на преден план във външната политика на Русия. В този период особено се подчертава нейното право да бъде призната като единствен покровител на поробените единоверни народи. В този смисъл по настояване на Русия са включени специални клаузи в Кючук-Кайнарджийския мирен договор (1774).

Руското религиозно месианство сред поробените не е само политическа демагогия. То отговаря на същността на държавата като крепителка на православието. Същевременно обаче и преди всичко се явява основание и прикритие на руските експанзионистически цели на Изток.¹³ Ярък пример за това са двата „гръцки“ проекта (1772, 1781) на Екатерина II за разпределение на турското европейско наследство в полза на Русия, аргументирано чрез „законните“ ѝ връзки с Византия и старите православни центрове.

Следователно концепцията за свързващото Русия и поробените християни православно начало, зародила и развила се през XVI—XVII в., в следващото столетие ляга твърдо в основите на руската източна политика. Тя е една от нейните важни особености и намира пряко отражение в отношението на Русия към балканските народи и в частност към българския народ. Дори в края на XVIII и първата половина на XIX в., когато националното чувство и националните принципи започват широко да се манифестират на Балканите, руската политика не престава да се придържа стриктно към теорията за „православното начало“ в отношенията си с населяващите ги народи. Ръководейки се от идеята за вселенското православие, а не например от тази за славянската общност, тя всячески поддържа и брани авторитета на първостепенния църковен център в Османската империя — Цариградската патриаршия, олицетворяващ единството на поробеното православно население и традиционно свързан с руската държава и църква. В запазването на това единство Русия вижда стълб за спасяване на християнството от мюсюлманския фанатизъм, проводник на своето влияние в Турция и преграда за западното влияние, прокарвано чрез католическата и протестантската пропаганда. Затова всеки опит за нарушаване монолитността и силата на Цариградската патриаршия било чрез западния прозелитизъм, било чрез намеса на османската власт във вътрешните ѝ работи, или чрез обособяване на нови църковни центрове в Турция бива посрещан крайно враждебно от страна на царска Русия. Принципът за интегритет на православието в Османската империя под върховенството на Цариградската гръцка патриаршия — резултат от столетното развитие на руската източна политика — опре-

¹³ И. С. Д о с т я н а, Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. М., 1972, с. 8 — 9.

деля стратегията ѝ към църковно-националните взаимоотношения на балканските народи. Тя предопределя следователно и позицията на Русия към повдигнатия през 40-те години на XIX в. в българските земи църковен въпрос.

Поставените пред Високата порта от Неофит Бозвели и Иларион Макариополски през 1844—1845 г. искания не засягат пряко църковно-административното статукво на Балканите, а изискват само известни промени на съществуващия в българските епархии църковен ред. Главните от тях са висшето духовенство да бъде българско и да се ликвидира със злоупотребите на църковните служители — искания, които отговарят на обективно назрелите конфликти между населението и духовните пастири по места. Тези минимални претенции от българска страна не намират обаче поддръжката на руските представители в Турция. Възглавяващият императорската мисия в Цариград В. П. Титов, макар че бил отлично запознат с царящата в гръцката църква корупция и с недоволствата от нея, се обявява против всякакви реформи във вътрешноцърковния ред дори когато ясно съзнава тяхната необходимост. Всичко това се поражда от опасението, че и най-минималната промяна би дала възможност за намеса на турската власт и на останалите врагове на Русия в работите на Патриаршията. Ръководен от подобен консерватизъм „да се поддържа във всички случаи интегритета на правата на Източната църква“, той не би могъл да подкрепи българските стремежи, които изискват именно промени в системата на вселенската патриаршия. Затова и усилията на руската мисия са насочени към избягване на каквито и да е реформи и към умиротворяване на отношенията между гръцкото духовенство и българския народ.

От друга страна, сближаването на цариградските българи и специално на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски с полската агенция на Михаил Чайковски кара руската мисия открито да се обяви срещу водачите на църковното ни движение. С личната намеса на В. П. Титов те биват заточени през 1845 г. Руската дипломатия е убедена, че антипатриаршеското движение е инсценирано от западните ѝ съпернички с цел да се подрони престижът на Русия сред поробените балкански народи и да се отслаби нейното влияние в Турция. Това крайно погрешно убеждение се дължи, поне в началото, на липсата на правилна информация относно корените и същността на българо-гръцката църковна разпра. Руската дипломатия не е запозната със задълбочаващите се противоречия между гръцките архиепископи и българското население. До средата на 40-те години тя се интересува изключително от противоречията между мюсюлманството и поробените православни народи, смятайки ги за една лишена от вътрешни конфликти общност, наричана в дипломатическата преписка „гръцка нация“. Едва от втората половина на 40-те години, след като българският въпрос бива така остро поставен пред Високата порта, Русия започва да се интересува от недоразуменията между българите и гръцкото духовенство и да получава по-конкретна информация за тях. Наред с непредубедените руски одрински консули заслуга за запознаването на руските управляващи кръгове с корените, характера и целите на църковно-националната борба имат българите в Русия. Под тяхно въздействие и главно под въздействието на обективния ход на събитията в България руската политика и дипломатия в навечерието на Кримската война изгражда една по-определена позиция към църковния ни въпрос. Продължавайки да поддържа всячески църков-

ното статукво на Балканите и да брани правата на Цариградската патриаршия, тя същевременно започва по-активно да подготвя учители и духовници българи, които да станат проводници на руските интереси в България. А някои представители на влиятелните кръгове в Русия стигат постепенно до мисълта, че Цариградската патриаршия може да направи известни отстъпки на българите — да удовлетвори желанието им за родни архиереи. Постъпки пред вселенската църква в това отношение тя предприема, както ще видим, едва след войната, но тогава те далеч не задоволяват развиващото се с устрем национално движение.¹⁴

Набрало инерция през 40-те и началото на 50-те години, сдобило се с единен национален център и програма за действие, в 1856 г. българското църковно движение предявява своето искане за административно отделение от Цариградската патриаршия и признаване чрез една самостоятелна национална църква на българската нация като отделна от „гръцката“ православна общност. Впрочем още през първия етап на борбата най-изтъкнатите и просветени дейци стигат до извода, че обезпечаването на културно-духовната самостоятелност на българския народ и осигуряването на гражданскоправна и политическа независимост от Патриаршията би могло да се постигне не чрез смяна на висшия клир, а единствено по пътя на пълното откъсване от цариградската църква и създаването на независима българска църковна йерархия.¹⁵ Но в този момент, когато движението прави своите начални стъпки, когато още не е укрепнало, поставянето на това крайно искане трудно би било отстоявано; още повече при съществуващата вековна църковноадминистративна традиция, поддържана от вътрешни и външни фактори и най-вече от Русия.

Положението в това отношение коренно се изменя в годините на Кримската война и особено в заключителния ѝ етап. Преди всичко българският народ направи поредна стъпка в политическото си съзряване. Военният конфликт между Турция и Русия отново събужда надеждите за уреждане на българския въпрос и мобилизира, както и преди в подобни случаи, националнополитическата енергия на българското общество. Показателно за това е активизирането на националноосвободителното движение в годините на войната, многобройните български действия пред руския двор за цялостно или частично решаване на политическия ни въпрос, възникването на двете големи организации на българската едра буржоазия, свързана с Русия — Добродетелната дружина в Букурещ и Одеското българско настоятелство, и пр. Но поражението на руското оръжие, в силата на което така вярваха българите, ликвидира техните надежди относно скорошното уреждане на политическото им положение. Този проблем остава пак въпрос на бъдещето. Като най-актуален за българския обществено-политически живот отново се налага църковният въпрос; за решаването на който българите разчитат преди всичко на собствените си сили. Още повече, че международното положение в момента, т. е. омаломощаването на силното дотогава руско влияние — главната външна спирачка по пътя към желаната църковна независимост, — благоприятства

¹⁴ Изграждането на руската църковно-религиозна концепция за Изтока и отношението на Русия към българската борба за църковна независимост до Кримската война бе предмет на проучване в една предишна моя работа. Вж: З. М а р к о в а. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, с. 180 — 191.

¹⁵ Пак там, с. 120 — 121.

неговото поставяне и изгледите за успешното му решаване. Но най-важното и непосредствено обстоятелство, обусловило решимостта на българския народ да предяви официално искане за възстановяване на църковната си независимост, безспорно е оповестяването на 6/18 февруари 1856 г. на новия реформен акт Хатихумаюна.

Макар че излиза от името на султана и има вътрешноправен характер, Хатихумаюнът е изцяло дело на западните сили. Още на Виенската посредническа конференция (1854 — 1855) Англия, Франция и Австрия се споразумяват по четирите основни пункта, на които ще почива бъдещият мирен договор с Русия. Четвъртата т. нар. „гаранция“ предвижда Русия да се откаже от претенциите си на официален покровител на православните в Османската империя, т. е. техните религиозни привилегии да бъдат пазени от султанското правителство при общото съдействие на силите.¹⁶ А в прелиминарния протокол от 1 февруари 1856 г. се споменава, че между Австрия, Франция и Англия стават разисквания относно осигуряването на религиозните и политическите права на християнските поданици на султана.¹⁷ Хатихумаюнът е именно резултат от тези разисквания. Чрез оповестените в него реформи съюзниците на Турция преследват две основни цели: да се модернизира и укрепи Империята, за да се удължи нейното съществуване в настоящите ѝ граници, и, второ — да се нанесе удар на Русия, претендираща за изключителното право на протекторат над християнското население, като се покаже, че това право принадлежи само на султана при моралната гаранция на великите сили.

Наред с редицата реформи в гражданското управление на Империята Хатихумаюнът предвижда преразглеждане на „духовните привилегии и имунитети“ на немюсюлманските общини с цел тяхното реформиране, наложено от „прогреса на времето“. Например трябвало да се уточнят начините за избор и назначаване на духовните шефове; да се заменят досегашните им приходи с определени заплати „съответно важността на ранга или сана на различните членове на клира“; управлението на немюсюлманските общини да бъде поверено на органи, избираеми между членовете на клира и миряните; безпрепятствено да се поправят старите храмове, училища, болници, гробища и да се строят нови; да се осигури на всяко вероизповедание пълна свобода за упражняване на неговия култ; никой да не бъде принуждаван да променя своята религия и пр.¹⁸

Очевидно тези пунктове от постановленията на Хатихумаюна отново признават свободата на вероизповеданието на немюсюлманското население, но изискват техните духовни органи частично да бъдат реформирани. Именно тази втора страна предизвиква остра реакция в средите на гръцката Цариградска патриаршия. Първо, защото подобно настояване се третира от нея като директна намеса на светската османска власт във вътрешните работи на православната църква. И второ, защото предлага-

¹⁶ Г. П. Генов. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Ч. II. От Парижкия конгрес (1856 г.) до Ньойския договор (1919 г.). С., 1926, с. 61 — 64.

¹⁷ Пак там, с. 106.

¹⁸ Г. П. Генов. Международни актове и договори, засягащи България. С., 1940, с. 151 — 155.

ната реорганизация води до децентрализация, до включването в управлението на църквата на мирския елемент, т. е. до разделение на властите, което като последица би означавало намаляване силата и влиянието на гръцкия клир.¹⁹

За българското общество обаче набелязаните в акта църковни преобразования са от голямо значение. Те имат пряко отношение към неговите тежнения, засягат един от жизнените му проблеми. Още повече, че в специално издадените със същата дата „Разяснения“ за изпълнението на Хатихумаюна конкретно се визират българските претенции по този въпрос. Високата порта — се казва в тях — не е могла да задоволи исканията на своите немюсюлмански поданици и специално на българското население, което „работи от много години да изключи гръцкото духовенство от своите национални църкви. . . Въпреки своето искрено желание да се съобразява с тези аспирации императорското правителство е трябвало да остане наблюдател на усилията на своите български поданици в гореозначения смисъл от страх да не намали властта на гръцкия патриарх в Цариград и да не засегне неговите имунитети, между които е и правото да назначава началниците на Българската църква.“²⁰

Текстът на Хатихумаюна е преведен на български и на 11 февруари 1856 г. е публикуван в „Цариградски вестник“, а малко по-късно и като отделна брошура. Отражението му в различните сфери на българския национално-духовен и обществено-политически живот е твърде значително.²¹ Окуражени от готовността на турското правителство да продължи реформирането на Империята и като се основават на конкретните постановления на Хатихумаюна относно религиозно-църковното положение на немюсюлманските общини, цариградските българи подават до султана петиция от името на 6 400 000 български поданици. Изложената в нея програма е насочена към църковна и административна автономия на българското общество. На първо място сред посочените конкретни искания е върховният глава на българската църква да се избира от народа и да е пряко подчинен само на Високата порта, т. е. самостоятелната българска църковна йерархия да играе ролята на представител и защитник на нашия народ пред султанската власт. Тази програма, изискваща сериозна промяна в църковноадминистративното статукво на Балканите, поставя руската политика пред нови изпитания. Поддържаният от Русия интегритет на православната общност и църква е реално застрашен от силното и амбициозно българско движение. И това става в един момент, когато Русия се намира както никога дотогава, в крайно неблагоприятно международно положение.

Руското военно поражение в Кримската война има за последици тежки материални и морални загуби. Парижкят мирен договор (30 март 1856 г.) предвижда неутрализация на Черно море, с което фактически лишава Русия от възможността не само да води завоевателни действия в този район, но и да отбранява южните си граници при евентуално враждебно

¹⁹ E d. E n g e l h a r d t. La Turquie et le Tanzimat ou histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours. Paris, 1882, p. 147 — 151.

²⁰ A. S c h o p o f f. Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673 — 1904. Paris, 1904, p. 58 — 59.

²¹ O. M a ž d r a k o v a - Ć a v d a r o v a. mañ de 1856. — Etudes historiques, t. VII, 1975, p. 179 suiv.

нападение. Същевременно на Русия са отнети територии в Южна Бесарабия, сиреч тя се отдалечава от устието на Дунав. Разширена Молдавия трябва да играе ролята на буферна територия между Русия и Турция. И на трето място — Русия загубва изключителното си право на протекторат над Дунавските княжества, над Сърбия и над християните в Османската империя, заменен с колективното покровителство на Силите.²² Следователно Кримската война унищожава наложеното от Виенския конгрес разпределение на европейските сили и установява в международните отношения новата „кримска“ система, утвърждаваща приоритета на Франция и Англия за сметка на Русия.

Тази нова обстановка изисква коренни промени в насоките на руската политика. С оглед на това през 1856 г. е подменен и личният състав на дипломатическата мрежа. Възглавеният Министерството на външните работи княз А. М. Горчаков — опитен и вещ дипломат — в съгласие с новия император Александър II очертава основните задачи, стоящи в близкото бъдеще пред Русия. Преди всичко тя трябвало да съсредоточи вниманието си към вътрешните проблеми и да се въздържа от активни действия навън. „Мирът (парижкият) ще трае толкова, колкото време ще е необходимо за вътрешните ни нужди.“²³ Като отдава предимство на необходимостта от преобразования вътре в страната, за да се стабилизира и излекува нанесените от войната рани, правителството същевременно не пренебрегва и външнополитическите си интереси. Главната цел на руската външна политика е по дипломатически път да се постигне отмяна на неудобните и ограничителни за Русия постановления на Парижкия мирен договор.²⁴ За изпълнението на тази задача било особено необходимо да се разчупи международната изолация. В този момент въпросът за съюзника придобива първостепенна важност.

Под личното ръководство на княз А. М. Горчаков и с усилията на руския посланик в Париж П. Д. Киселев се реализира стъпка по стъпка сближението с Франция, първите сондажи за което стават още по време на Виенската посредническа конференция и Парижкия конгрес. Един съюз с Франция, държава, чийто престиж в Европа рязко нараства, е необходим на Русия, за да постигне ревизия на Парижкия договор, неутрализирайки частично главните си в момента съперници на Изток — Англия и Австрия. „В Източния въпрос ние се сближаваме с Франция, разглеждайки я като противовес на нашите противници“, писал А. М. Горчаков в 1856 г.²⁵ Най-активният период на руско-френското сближение е 1856—1860 г.²⁶ На срещата между Александър II и Наполеон III през септември 1857 г. в Шутгарт е постигнато устно споразумение за необходимостта

²² Г. П. Генов. Международни актове и договори . . . , с. 115 и сл.

²³ Новите задачи са очертани в поредица документи, съставени от А. М. Горчаков, най-вече в записката от 5 април и в циркуляра му до руските дипломатически представители от 21 август 1856 г. Вж. у С. С. Т а т и щ е в. Император Александр II. Его жизнь и царствование. Т. I. СПб., 1903, с. 199 — 200, 229 — 230.

²⁴ Пак там, с. 230.

²⁵ Архив внешней политики России (по-нататък АВПР), ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1856, л. 26.

²⁶ Подробна дипломатическа история на този съюз вж. у С. С. Т а т и щ е в. Цит. съч.; F. C h a r l e s - R o u x. Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III. Paris, 1913.

да действуват съгласувано в източните работи. А на 19 февруари 1859 г. в Париж външният министър на Франция Валевски и руският посланик П. Д. Киселев подписват секретен руско-френски договор за неутралитет и сътрудничество. Макар че не визирало нищо конкретно относно изгодите на Русия, това съглашение има немалък политически ефект. То ѝ позволява частично да излезе от съществуващата международна изолация.²⁷

Сближаването с Франция обаче се оказва нито достатъчно действено, нито трайно, защото, пристъпвайки към него, правителствата на двете държави се ръководели от разнопосочни цели. Докато за Русия то е нужно преди всичко на Изток, Франция го разглежда като необходимост за уреждането на своите сметки с Австрия, главно в Северна Италия. При това тя дава да се разбере, че никога не би се отказала от сътрудничеството си с Англия. Впрочем руската дипломатия не се залъгва относно действителната ефективност на проектирания с Франция съюз и неслучайно прави през 1860—1862 г. паралелни опити за сближение с Австрия и Прусия. Полският въпрос, изострил се особено много с въстанието от 1863 г., раздалечава значително Русия от Франция.

И така в продължение на повече от десетилетие след Кримската война Русия е лишена от съюзник, на чиято твърда поддръжка би могла да се опре във външнополитическите си действия. Това безспорно сковава допълнително нейната активност по Източния въпрос, който продължава да бъде централен проблем на външната ѝ политика.

Според А. М. Горчаков и стопанските, и политическите интереси на страната били свързани с „положението в Черноморския басейн и с политическото равновесие на Изток“²⁸. Но като се съобразява с неизгодните си международни позиции, царска Русия е принудена да измени политическите си цели и методи в Близкия Изток.

При невъзможността да продължи довоенната си завоевателна политика, водеща към разрушение на Османската империя, тя се ограничава да действа с мирни средства за възстановяване на своя морален престиж пред поробените народи поне дотогава, докато отново бъде в състояние да пристъпи към по-радикално решаване на Източния въпрос. Придържайки се към подобна мирна линия на поведение, Русия рискува многократно да бъде изправяна пред изпитания, причинени както от все по-засилващото се западно проникване в Турция, така също от действията на балканските народи, активизирали особено много след войната своята националноосвободителна борба. Руските управляващи кръгове отлично съзнават, че при всяко политическо движение и акция на поробените те по традиция ще се опитат да направят от Русия свой съучастник, което би могло да я въвлече в неудобни за нея стълкновения и конфликти. Но не по-малко очевидно било и другото — че всяко усилие да попречи на подобно движение би я лишило от симпатиите и доверието на православните християни в Османската империя. Съзнавайки деликатността на своето положение в източните работи, руското правителство формулира

²⁷ Н. С. К и н я п и н а. Внешняя политика России второй половины XIX века. М., 1974, с. 22.

²⁸ Цит. по Л. И. Н а р о ч н и ц к а я. Россия и войны Пруссии в 60-е годы XIX в. за объединение Германии „сверху“. М., 1960, с. 142 — 143.

по следния начин своята практическа програма за действие: да поеме „моралното“ ръководство на националните движения на Балканите, да не минат те по думите на А. М. Горчаков в други, „по-малко безкористни ръце“; да се предотвратява или поне ограничава всяко „насилствено стълкновение“, а при невъзможност — да се търси колективното посредничество за постигане на умиротворение; Русия, като се опира на традиционното си влияние, да укрепва още повече връзките си с православните народи; да пази техните и своите интереси от „опасни решения“, като не допуска да бъде въввлечена в усложнения, вредни за успехите на вътрешните ѝ работи, и да избягва всячески създаването на враждебни съюзи против нея.²⁹

За осъществяването на набелязаната програма за мирно културно-политическо проникване сред християнските народи в Европейска Турция бива създаден съответен апарат. През десетилетието след войната Русия увеличава консулската си мрежа, започва да отделя голямо внимание на обществените канали за заздравяване на своето влияние, на просветно-културната и религиозната благотворителност.

ОТНОШЕНИЕТО НА РУСИЯ КЪМ БЪЛГАРСКОТО ДВИЖЕНИЕ ЗА ЦЪРКОВНА НЕЗАВИСИМОСТ В ПЪРВИТЕ ГОДИНИ СЛЕД ВОЙНАТА

Като пристъпва към подновяване на връзките си с православните народи в Турция, руската дипломатия се придържа отново към традиционната си концепция за религиозното единство между тях и за моралното ѝ задължение да покровителствува тяхната църква. Това ясно личи и от инструкцията на Външното министерство до управляващия мисията в Цариград А. П. Бутанев от 1856 г., в която се казва: „Ние нямаме за в бъдеще повече претенции за някакви особени преимущества на Русия в отношенията ѝ с османското правителство. Нашата традиционна цел ще остане същата: да поддържа църквата и християнските народности в тази държава.“³⁰

В очертаното мирно настъпление за възстановяване на руското влияние Русия повече отвсякога дотогава залага на връзките си с православните центрове и специално с вселенската Цариградска патриаршия. Подновяването на предишните приятелски отношения с тази църква се смята за една от важните и актуални задачи на нейната източна политика.³¹ Още повече, че по време на Кримската война и непосредствено след нея се наблюдава известно отчуждение на Патриаршията към Русия.

Активизирането на антитурското движение на поробените и на гърците от Кралството в периода на руско-турския военен конфликт поставя Великата църква в крайно неудобно положение. Отговорна пред султана за верноподаничеството на своето паство и за да не се компрометира пред османската власт, тя била длъжна да възпира православните от съчаст-

²⁹ С. А. Н и к и т и н. Россия и славяне в 60-те годы XIX в. — В: Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50 — 70-те годы XIX в. М., 1970, с. 151.

³⁰ Цит. по Г р. Т р у б е ц к о й. Цит. съч., кн. 4, с. 554.

³¹ Пак там, с. 559.

ничество с Русия против Турция. Известно е, че цариградският патриарх е принуден да се обръща многократно към своите пасоми с призови да бъдат покорни и верни на своя повелител — турския султан. Патриаршията прибягва и до наказания над някои висши духовници, участвували в антурски акции.³² Непосредствено след войната патриарх Кирил (заменил в 1855 г. „приятеля на Русия“ Антим), боейки се от подозрението на турците и на западните държави, избягва всяко по-пряко общуване с руските дипломатически представители. Той приема много хладно първото посещение на новопристигналите в Цариград руски дипломати княз А. Б. Лобанов-Ростовски — шарже д'афер на мисията, първия секретар Е. П. Новиков и първия драгоман Е. Я. Аргиропуло. Когато те заговарят за великодушното застъпничество и грижите на Русия към вселенската църква, патриархът се задоволява само да отговори, че благосъстоянието на тази църква се дължи на мъдрото попечителство на турското правителство. Обяснявайки по-късно на А. Б. Лобанов своето поведение по време на това посещение, Кирил признава, че се боял да не би и най-малкото казано в полза на Русия да стигне до ушите на Портата и на английския посланик лорд Ретклиф³³

Руската мисия от своя страна, затваряйки си очите пред фактите за поведението на Цариградската патриаршия по време на войната, полага старателни усилия да разчупи „ледовете“, да преодолее резервираността и студенината на патриарха и да спечели неговото доверие. Но това поне в началото не се отдало на руските дипломати и А. П. Бутенев не пропуска със съжаление да констатира, че не е успял в своите опити да завърже потесни връзки в вселенския патриарх.³⁴

Още при първите сондажи на мисията с патриарха относно състоянието на Източната църква в Турция и по-нататъшните ѝ отношения с Русия като най-остър се очертава българският църковен въпрос. Насочвайки предпазливо вниманието на патриарха към положението в българските епархии и предявените искания за национална църква, А. П. Бутенев се натъква на неговата сдържаност и нежелание да коментира откровено тези проблеми. Общото впечатление на руския посланик от водените с Кирил беседи е, че последният ловко избягва да се ангажира с някакви по-определени обещания относно грижите, които му създават българите; че видимо щади западните държави, като се въздържа от всякакви неприязнени изказвания по техен адрес дори когато става дума за религиозната им пропаганда.³⁵

Съобщавайки за водените разговори между патриарх Кирил и руския посланик, Е. П. Новиков споделя своите лични виждания за западната религиозна пропаганда и българското църковно движение. При сегашното състояние на нещата според него положението на Русия е много

³² И. И. С о к о л о в. Константинопольская церковь в XIX веке. Опыт исторического исследования. Т. I. СПб., 1904, с. 323 — 333.

³³ Писмо на Е. П. Новиков до Азиатския департамент, 24 дек. — 4 ян. 1856 г. — В: Собрание мнений и отзывов Филарета по делам православной церкви на Востоке . . . , с. 1 — 2. За резервираността на патриарх Кирил към Русия вж. и записката на Е. П. Новиков, 18, ноември 1857 г. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 266 — 272.

³⁴ Г р. Т р у б е ц к о й. Цит. съч., кн. 4. с. 577 — 580.

³⁵ Собрание мнений и отзывов Филарета по делам православной церкви на Востоке . . . , с. 3 — 4.

сложно. Ако тя в противовес на Запада подпомага просветата и културата на българския народ обективно ще го подтиква към самостоятелен живот и самостоятелна църква. Ако не направи това, ще го направят вместо нея западните държави. И в единия, и в другия случай Патриаршията може да играе само ролята на потърпевша. Между домогванията на Запада и покровителството на Русия тя ще става все по-голяма съюзница на Портата, с която я свързва единството на целите по отношение на славянските поробени племена. Като признава ефективността и антируската насоченост на западните религиозни пропаганди, Е. П. Новиков същевременно им предписва ролята на вдъхновител на идеята за самостоятелна българска църква.³⁶ Впрочем това не е само негово мнение, но и на цяла официална Русия, от което в голяма степен произтича нейното практическо поведение спрямо българското църковно-национално движение.

Очевидно още в самото начало след установяването си в Цариград служителите на руската мисия се убеждават, че техните усилия да заякчат приятелските връзки с Цариградската патриаршия се натъкват на една трудно преодолима преграда — българския въпрос. От това, каква позиция ще заемат към него, зависят по-нататъшните отношения между Русия и Вселенската патриаршия.

„Възникналият нов български въпрос“, както се изразява директорът на Азиатския департамент Е. П. Ковалевски, става обект на особено внимание в Министерството на външните работи. „Новото“ е в искането на българските представители в Цариград за отделен духовен глава, който, независим от цариградския патриарх, да представлява нашия народ пред султана. Новината за българската акция в 1856 г. предизвиква оживени разисквания във Външното министерство. Изискани са специално данни за историческото минало на нашата църква и за тази цел е използвана записката на Константин Петкович „Древни правила на българската църква“. С проведените разговори и обсъждания, в които участва и А. М. Горчаков, се стига до извода, че отделянето на българите от Цариградската патриаршия е голяма трудност, която трябва да бъде избягната.³⁷

Мнението, че създаването на самостоятелна българска църква е не-своевременно и вредно, се споделя от всички представители на руската дипломация и политически кръгове.³⁸ Така например бившият одрински

³⁶ Собрание мнений и отзъвов Филарета по делам православной церкви на Востоке . . . , с. 5. Две години по-късно схващанията на Е. П. Новиков за характера на църковно-националното ни движение претърпяват значителна еволюция. В обширна записка от 18 ноември 1858 г. той определя българо-гръцката разпра като „изключително политически въпрос“, а идеята за църковна независимост като плод на националното самосъзнаване. Същевременно той надраства официалното становище на Русия относно размера на отстъпките, които Патриаршията следва да направи, и предлага вариант за автономност на църковната ни организация чрез допускане в цариградския синод на един български митрополит — „представител на своята нация“ (АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 266 — 285).

³⁷ Съобщение на Е. П. Ковалевски до А. П. Бутенев, 18 авг. 1856 г. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1856, д. 4338, л. 39 — 40.

³⁸ По литературни данни можем да приемем, че единствен архиепископ Инокентий Борисов, пръв попечител на Одеското българско настоятелство, признава необходимостта от самостоятелна българска църква. В края на 1856 г. той представил обширен доклад до руския синод в този смисъл (М. П о п р у ж е н к о. Архиепископ Инокентий Борисов и българите. — Бълг. ист. библ., т. IV, 1931, кн. II — III, с. 58 — 66).

Генерален консул Н. Я. Мухин намира, че „несъобразността на такава претенция в сегашния момент не изисква даже опровержение“. Той смята молбата до султана за дело на неколцина българи, без да е израз на народното желание. Подобни „преждевременни“ опити ще навредят не само на Русия, но и на самия български народ.³⁹

Против искането за отделна църковна йерархия се обявява и тогавашният консул в Одрин Н. Д. Ступин, при това един от най-благоразположените към българите руски дипломати. Църковното разделяне според него е мечта на враговете на Русия — „тази идея е навярно плод на интригите на нашите недоброжелатели“. Една отделна църква освен вреда няма да донесе нищо добро за българския народ, защото би имала в очите на турското правителство същото нищожно значение като Антиохийската, Йерусалимската и Александрийската патриаршия и винаги в съперничество с Цариградската църква би била скована в своите действия. И Н. Д. Ступин упорито внушава на одеските българи, че искането за отделна църковна йерархия е напълно неуместно.⁴⁰

Отхвърляйки категорично българския вариант за църковна самостоятелност, руското правителство ни най-малко обаче не подценява важноста, която е придобило църковно-националното ни движение за източната му политика. В отчета на Министерството на външните работи за 1856 г. е отбелязано, че между въпросите, касаещи духовния живот на православните в Турция, първо място заема разпратата на гръцкия клир и славянското паство.⁴¹ И не би могло да бъде иначе, тъй като тази разпра поставя в деликатно положение връзките на Русия с поробените православни християни, изградени и поддържани на принципа за църковното им единство, за безконфликтност и монолитност на източнохристиянската общност. И второ, защото Русия съзнава реалната опасност, че западните държави и турското правителство ще се възползват от българо-гръцкия спор, за да подронят нейните традиционни позиции на покровителка на православните и на тяхната църква. А изместването на руското влияние в Европейска Турция от западното е най-голямата тревога за Русия и реално засяга болните проблеми на източната ѝ политика след Кримската война. Тези съображения оправдават големия руски интерес в момента към българския църковен въпрос.

Като следят с изострено внимание хода на движението в Цариград и проявленията му в различни краища на българските земи, руските дипломати и правителството са много по-обективни, отколкото преди войната в тълкуването на българо-гръцките противоречия и в преценката за размера на тези противоречия. Не само в консулските доклади, но и в правителствените документи се признава, че главната вина за сегашното плачевно състояние на православната църква в Турция има гръцкият клир. Със своето користолюбиво поведение, с материалното грабителство, с дезинтересираността си към духовно-гражданските нужди на славянското паство и с откритата си антибългарска политика той с основание е възбудил недоволството на българите. Устремили се към самобитно ду-

³⁹ Записка на Н. Я. Мухин, 24 септ. 1856 г. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 48 — 58.

⁴⁰ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 294 — 297.

⁴¹ АВПР, ф. Отчети МИД, 1856, л. 300 — 309.

ховнокултурно и просветно развитие, плод на съзряването на националното им съзнание, те срещат на всяка крачка противодействието на чуждия клир. Това ненормално положение може да се измени, ако Патриаршията разреши в съответствие с желанието на българския народ да избира еднородно духовенство, да използва свободно в храмовете си своя език, да развива необезпокояван от гърците, националното си училище и културни институции.⁴²

Като отчита големия размах на българското движение и опасните размери, които са придобили българо-гръцките противоречия, руското правителство смята, че в интерес на Цариградската патриаршия е да направи отстъпки в това направление. Само така вселенският патриарх може да запази своята власт над българите и да внесе спокойствие в православната църква. А това значи да се предотвратят и усложненията за руската политика на Изток.

Следователно възстановяването на мира в православната общност в Турция продължава да бъде, както и преди войната, основна задача на руската дипломация. Съществува обаче значителна разлика във вижданията ѝ относно базата на желаното българо-гръцко помирение. Докато В. П. Титов действуваше за постигането му, без да допуска каквито и да било промени във вътрешноцърковния ред на Цариградската патриаршия и специално в българската епархия, сега, когато българското движение е отишло толкова напред в програмата си по църковния въпрос, придържането към Титовата линия се оказва невъзможно. Още повече, че самото турско правителство и стоящите зад него западни държави настояват за реформиране на немюсюлманските религиозни общини. Затова руските управляващи кръгове възприемат идеята, че за да се постигне умиротворяване, Патриаршията трябва да направи известни отстъпки на българите, а именно да им даде родно висше духовенство и свобода на славянското богослужение. Русия трябва да се нагърби с ролята на посредник за постигане на споразумение между българите и гръцката църква, като съветва първите за умереност, а втората за отстъпчивост. Същевременно тя трябва да се грижи за българския църковен и просветен живот, подпомагайки го с необходимата книжнина, подготовка на кадри, материални средства. В този дух са съставени всички инструкции до мисията в Цариград и до консулите през годините непосредствено след войната.⁴³

Следвайки правителствените разпореждания, А. П. Бутенев с внимание наблюдава хода на конфликта, без обаче да взема непосредствено участие в него. Той се задоволява да говори пред българските водачи, че трябва да се откажат от мисълта за отделяне от Цариградската патриаршия. А в разговорите си с гръцкия патриарх под формата на добро-

⁴² Вж. например цитираните вече Отчет на МИД за 1856 г. и записката на Н. Я. Мухин; Доклад на Н. Д. Ступин до Е. П. Ковалевски, 12 дек. 1856 г. — АВПР, ф. ГА, IV — 2, 1856, д. 13, ч. 1, л. 4 — 8; Отчет на Азиатския департамент за 1857 г. — АВПР, ф. Отчети МИД за 1857, л. 211 — 217.

⁴³ Инструкция на МИД до Н. Д. Ступин, 26 юли 1856 г. — АВПР, ф. ГА, 1 — 9, 1830 — 1868, д. 9, л. 167 — 171; Е. П. Ковалевски до А. П. Бутенев, 18 авг. 1856 г. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 4338, л. 39 — 40; Инструкция на А. П. Бутенев до Н. Д. Ступин, 3 окт. 1856 г. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 40 — 46; Инструкция на МИД до А. П. Бутенев, 15 ян. 1857 г. — БАН, Научен архив (нататък НА), ф. 9, а. е. 623, л. 17 — 23; Инструкция на А. М. Горчаков до Н. Д. Ступин, 5 април 1858 г. — АВПР, ф. ГА, I — 1, 1858, д. 34, л. 58 и др. документи.

желателни съвети очертава възможността да се удовлетворят минималните искания на българите, което щяло да бъде в интерес на Великата църква. Че в този начален момент руската дипломация не смее открито и твърдо да се ангажира с подобно настояване, показва и фактът, че тя се въздържа да поеме каквито и да било ангажименти пред българите за подобни отстъпки. Инструктирайки в началото на 1857 г. консулите по българо-гръцките отношения, А. П. Бутенев подчертава необходимостта да действуват сред българското население помирително, без обаче да му обещават каквото и да било.⁴⁴

Но старанията на мисията и в едното, и в другото направление не се увенчават с „пълнен успех“, както признава през февруари с. г. посланикът. Патриаршията била неотстъпчива към „законните искания на българите“, а те, подали се на внушенията на западните агенти, отивали много далеч в исканията си.⁴⁵ „Моето положение спрямо гръцката църква по този въпрос е крайно затруднително — четем в един по-късен доклад на А. П. Бутенев. Виждайки явното недоброжелателство на вселенския патриарх даже към законните и умерени искания на българите, аз въпреки това обаче не мога да му въздействам много настойчиво, за да не отстъпя от вековните правила за защита и покровителство, които Русия не е преставала да оказва на главата на православната църква на Изток.“⁴⁶

Руската враждебност към програмата на народното движение за църковна самостоятелност, обявяването по същество за запазване, макар и с известни облекчения, властта на гръцкия патриарх над българите противоречи на интересите на българското общество, отблъсква го от Русия и застрашава да я компрометира в неговите очи. Резервираността и недоверието на влиятелните среди от цариградската българска колония към руската мисия забелязва много скоро и новоназначеният (през май 1856 г.) настоятел на посолската църква в Цариград архимандрит Теофан. Отговаряйки на молбата на архиепископ Инокентий Херсонски да го информира за българо-гръцкия спор, той откровенно признава, че „българите са охлаждали към Русия“. „Забележително е, че нито една делегация не се явява в руското посолство, докато се говори, че при френския посланик някои са ходили.“ За това състояние на нещата според него има вина и мисията, която не търси по-действени контакти с българите, а се доверява на гръцките си чиновници и приближени. Когато например той поискал да обиколи Македония, А. П. Бутенев дълго не се съгласявал, защото считал по внушение на руския консул в Солун гръка Мустахидис, че Македония е „чисто гръцка област“.⁴⁷

Разбира се, не трябва да се забравя и фактът, че българите в столицата съзнателно избягват контактите с руските представители поради опасението да не се компрометират в очите на Високата порта, на която между другото разчитали да уреди в съгласие с предвидените в Хатиху-

⁴⁴ Вж. инструкция от 27 юни 1857 г. до руския консулски агент в Пловдив Н. Геров. — Документи за българската история . . . , с. 3 — 5.

⁴⁵ БАН, НА, ф. 9, а. е. 623, л. 17 — 23.

⁴⁶ Писмо от А. П. Бутенев до А. М. Горчаков, 20 март 1857 г. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850—1861, д. 1, ч. 1, л. 136—153.

⁴⁷ Писмото му от 9 март 1857 г. е публикувано в Труды Киевской духовной академии. 1895, кн. V, с. 33 — 67.

маюна реформи църковното им положение. Но освен това у тях съществува убеждението, постоянно подхранвано от поведението на мисията, че не могат да очакват действителна поддръжка от страна на руската дипломация в своите църковно-национални претенции. За разлика от това преобладаващо сред цариградската колония виждат българите, живеещи в Русия или тясно свързани с нея, смятат, че конфликтът с Патриаршията следва да бъде уреден с прякото руско участие. Започнали да влияят върху Русия в полза на нашите църковно-национални стремежи още през 40-те и началото на 50-те години, по време на войната и непосредствено след завършването ѝ, те активизират още повече своите усилия в това направление. И тъй като техните виждания за решаването на църковния ни въпрос оказват значително влияние върху формирането на руското обществено мнение, а също и върху по-нататъшните действия на руската дипломация, не смятам за излишно да разкрия тук накратко тази тяхна дейност.

Сред българите, работили за спечелването на Русия на наша страна в конфликта с Цариградската патриаршия, на първо място трябва да поставим Найден Геров. Усилията му в тази насока датират от началото на Кримската война, когато в специална записка (1853), изпратена в Азиатския департамент, той посочва нуждата от коренни преобразования в гръцката патриаршия, за да се облекчи положението на българския народ.⁴⁸ Чувството му, че българо-гръцките противоречия са недооценени и неясни за руските управляващи, го тика към по-нататъшни постъпки за популяризиране на църковно-националната ни кауза. По време на своя престой през 1856 г. в Русия той написва редица записки върху характера и целите на църковната борба и ги адресира към известни обществени деятели или членове на правителството. Научил например от Сава Филаретов, че М. Погодин готви за нуждите на руската дипломация доклад върху положението на южните славяни, Н. Геров бърза да го информира за „най-важното обстоятелство, т. е. за духовното наше иго от гърците“. Той съзнателно подчертава, че църковно-духовното робство тежи на българите повече даже от политическото господство на османците — виждане, възприето, както отбелязва С. А. Никитин, и от славянофилите.⁴⁹ Българският народ, продължава Н. Геров, се надява на руска подкрепа и тези негови надежди не трябва да бъдат разрушени. При това българите не искат да се отделят от вселенската църква, а се борят за реформи в нея, най-съществената от които е правото на родно висше духовенство. Накрая той не пропуска да намекне, че ако Русия не им окаже съдействие, те биха започнали да се надяват на западните сили.⁵⁰

Като изразил благодарността си към Н. Геров за изпратената информация, М. Погодин развива пред С. Филаретов идеята, че българските църковни работи могат да се решат по подобие на тези в Молдавия и Влахия, т. е. да се запази подчиненост на Патриаршията в Цариград, но народът да получи национално духовенство. „Такова е мнението на Погодин, или тъй разбира той твоето мнение — съобщава С. Филаретов, — и в този дух пише и внушава комуто може.“⁵¹

⁴⁸ Из архивата на Найден Геров, кн. 2, с. 380 — 384.

⁴⁹ С. А. Н и к и т и н. Славянские комитеты в России. М., 1960, с. 18.

⁵⁰ Из архивата на Найден Геров, кн. 2, с. 191 — 192.

⁵¹ Пак там, с. 457.

Н. Геров разширява своите контакти не само със славянофилите, но и с представители на правителството. След като се запознава с директора на Азиатския департамент Е. П. Ковалевски, през март 1856 г. му представя молба за набавяне от Русия на църковнославянски книги за нуждите на българското богослужение.⁵² Месец по-късно се обръща към княз А. М. Горчаков, съобщавайки му за засилващата се западна пропаганда. Същевременно обосновава необходимостта да се разшири руската агентура сред българите, като се вербуват агенти от местното население и се създаде в Русия едно „благодетелно общество“, което да подкрепи просвещаването и националнокултурния живот на южните славяни.⁵³ На път за България през декември с. г. той отново развива пред Е. П. Ковалевски идеята, че трябва да се увеличи консулската мрежа в Турция и консулите да имат право да приемат желаещите българи в руско поданство.⁵⁴ В същия дух пише неколкократно и Н. Х. Палаузов.⁵⁵

В началото на 1857 г., използвайки двумесечния си престой в Цариград, Н. Геров се опитва да внуши на руската мисия справедливостта на българските стремежи за църковни преобразования и нуждата те да бъдат поддържани от Русия. В същата насока действа и в Одеса, където заминава в края на април, за да „обясни как вървят църковните ни работи“ пред тамошните българи и пред влиятелните си руски познати.⁵⁶

В няколко поредни изложения до княз В. И. Василчиков⁵⁷ той разкрива същността на църковното движение, което според него се заключава в стремежа на българите да бъдат признати като отделна народност в Турция, да имат възможност да защитават своите права пряко пред турската власт, а не чрез посредничеството на гръцкия патриарх. Същевременно набляга на обстоятелството, че борбата на българите не е подтикната от външни сили, нито от западните агенти, нито от османската власт, както погрешно мислят повечето от руските политици и дипломати, заблуждавани от Цариградската патриаршия. Н. Геров се осмелява да отбележи, че със своята неблагоприятна позиция Русия се zlepоставя пред българския народ и губи доверието, което винаги е имала, а тъкмо това чакат нейните противници, за да засилят влиянието си на Балканите.

В тези свои усилия Н. Геров има поддръжката на одеските българи, ядрото на сформиращото се Одеско българско настоятелство — Н. Х. Палаузов, С. Д. Тошкович, Н. М. Тошков, Д. Мутев; на студентите в Москва Сава Филаретов, Хр. Даскалов, К. Попович, на учителя в Болград Сава Радулов и др. Те от своя страна също използват личните си познания, за да пледират за българската национална кауза, да търсят по-пълно сближение на руската политика с българските интереси. В своята записка за влиянието на гръцката църква върху българската, С. Радулов например разкрива обективно състоянието на духовнокултурния живот в нашите земи. Като резултат на националния подем посочва възстановяването почти във всички краища на славянското богослужение, което впрочем никога, подчертава той, не е преставало да се използва по селата.

⁵² Из архивата на Найдена Герова, кн. 1, с. 901 — 902, 906.

⁵³ Пак там, с. 473 — 474.

⁵⁴ Пак там, с. 906.

⁵⁵ Вж. записката му от 19 април 1856 г. — ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II, л. 105.

⁵⁶ Из архивата на Найдена Герова, кн. 1, с. 95; кн. 2, с. 411 — 414.

⁵⁷ Пак там, кн. 1, с. 62 — 74.

Гръцкият език продължава да бъде богослужебен само в онези градски съборни църкви, където служат гръцките висши духовници. И тъй като свещениците навсякъде са българи, сега е нужно да се побългари и висшият клир. „Що се касае до предполагаемата самобитност на църквата в България, то струва ми се, че за това е рано да се мисли.“⁵⁸

Г. С. Раковски, пребиваващ през 1858 г. в Одеса, се обръща към Ив. С. Иванов в Петербург с молба да уведоми руските власти за положението в българските земи и да търси тяхното съдействие. Западните държави, му пише той, са наложили окончателно своето влияние. В България се скитат папишци и евангелисти и прелъстяват народа. А Русия и нейният синод не обръщат внимание на това.⁵⁹

Посочените документи и други подобни по съдържание и предназначение материали показват амбицията на някои български представители да свържат и ангажират руската политика с нашето национално духовно-културно възраждане, включително и с щекотливия за нея църковен въпрос. Главните им аргументи са, че противоречията между българското население и гръцкото духовенство се изострят непрекъснато и тяхното по-нататъшно съжителстване е невъзможно; гръцката църковна власт потъпква славянската култура и задържа българското духовно развитие; служителите на Цариградската патриаршия са потънали в нравствена поквара, компрометират православната вяра и единствено се грижат за материалното си благополучие; ако Русия не промени отношението си към националнотърковното движение, ще загуби влиянието си в България, и заплашват, че нейното място ще бъде заето от западните държави, на чиято религиозна пропаганда българите биха се поддали в своето отчаяние.

Прави впечатление, че тези кръгове стоят далеч по-назад от издигнатия през 1856 г. от цариградските българи лозунг за самостоятелна църковна йерархия. В отправяните до руските дейци материали те съзнателно подчертават, че в случая не става дума за отделяне от Цариградската патриаршия, а за удовлетворяване на справедливите желания за родно духовенство, богослужение на роден език, премахване възможностите за злоупотреби на църковните служители. Очевидно те се съобразяват с категоричната позиция на Русия да не допусне нарушаване на административно-църковното статукво и затова предлагат една минимална програма, приемлива за нея. Друг е въпросът, че някои от тези дейци са вътрешно убедени в необходимостта от създаване на отделна българска църква като естествен завършек на стремежа към самостоятелно национално-духовно развитие. Така например Н. Геров, завърнал се в Пловдив, през януари 1857 г. пише на Г. Моравенов в Цариград: „Нашето желание е законно и трябва с постоянство да настояваме пред правителството да го изпълни.“⁶⁰ Същото схващане той излага и пред своя близък приятел одринския консул Н. Д. Ступин, подчертавайки, че „който мисли иначе за съставянето

⁵⁸ ЦГИАЛ, ф. 651, оп. 1, д. 432.

⁵⁹ Архив Г. С. Раковски. Т. I. Писма и ръкописи на Раковски. С., 1952, с. 155 — 157.

⁶⁰ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 33.

на българската йерархия, той ще бъде считан от българите за недоброжелател на народа“. Неслучайно Н. Д. Ступин го укорява, че е забравил за техните петербургски разговори и е изменил „предначертания път“⁶¹.

Освен за подкрепа в конфликта с Патриаршията представителите на русофилската българска буржоазия молят за по-щедра благотворителност към училищата и църквите в България; лансират идеята за създаване на едно централно училище и духовна семинария; настояват подборът на българчетата, изпращани на учение в Русия, да бъде поверен на руските дипломатически представители, а не на гръцкия патриарх; искат увеличаване на консулската мрежа и по-активно политическо покровителство.⁶² Цялата тази дейност на българите в Русия през 1856—1857 г. не остава без отражение, защото очертаната от тях програма съвпада с насоките и целите на руската блискоизточна политика. Особено внимание се обръща на идеята за нови консулства в българските земи. Именно в края на 50-те и началото на 60-те години такива се откриват във Видин, Пловдив, Варна, Битоля, Търново. За първи път на руска консулска служба е избран българин — доказалият своята преданост към Русия Н. Геров. Изпращането му в Пловдив — център на най-ожесточени българо-гръцки противоречия — също не е случайно. В доклад до Александър II за разрешение да се открие консулско агенство в Пловдив А. М. Горчаков посочва като най-важен аргумент възникналите в този район несъгласия между гръцкото духовенство и славянското паство, които могат да облекчат успехите на чуждоверската пропаганда.⁶³ Правителството разчитало, че със своя авторитет сред местното население Н. Геров най-ефикасно ще влияе за насочване на българското движение в угодно за Русия направление, а самият факт за направения избор ще затвърди в очите на българите вярата за загрижеността ѝ към техните нужди.

Пак в този период се увеличават обществените канали за въздействие и влияние в България. Важно място в системата на културнополитическото проникване там се отрежда на Одеското българско настоятелство. Създадено по инициатива на българската колония в Одеса през годините на войната, то е утвърдено едва на 28 май 1858 г. от императора като частно благотворително дружество с основни задачи да снабдява православните български църкви със средства, да се грижи за училищата, да съдейства за подготовката на учителски и духовни кадри, да подпомага учащите се в Русия българи и т. н.⁶⁴ Като го поставя под пряка своя зависимост, правителството същевременно държи външно Настоятелството да има неофициален характер, за да не бъдат неговите действия третираны като дело на официалната политика.

През същата 1858 г. се поставят основите и на друга благотворителна организация, по своя състав вече чисто руска, а именно Московския славянски комитет. Идеята за създаване на дружество, което да подпомага

⁶¹ Из архивата на Найден Геров, кн. 2, с. 296.

⁶² Подробно вж. у Н. Генчев. Българската национална просвета и Русия след Кримската война. — Год. Соф. унив., Фил. ист. фак., т. LXVI, 1972 — 1973, 1974, с. 303 сл.

⁶³ АВПР, ф. ГА, I — 1, 1857, д. 33, л. 106 — 107.

⁶⁴ Н. Генчев. Одеското българско настоятелство. — Год. Соф. унив., Фил. ист. фак., т. LXIV, 1970, 1972, с. 44 — 46.

южните славяни в Турция, се оформя сред московския славянофилски кръг на И. С. Аксаков, М. П. Погодин, А. С. Хомяков, А. В. Рачински и др. Изследвайки зараждането на идеята за подобен комитет, както и предисторията на създаването му, С. А. Никитин стига до извода, че Московският славянски комитет възниква в резултат на съвпадението на интересите на българските буржоазни русофилски кръгове, на руското правителство и на някои части от руското общество.⁶⁵ В начертаната от А. М. Горчаков програма за укрепване връзките със славяните в Турция и за предотвратяване на всяка друга намеса, която би ги изтръгнала от сферата на руското влияние, подобна организация има своето сериозно място. Свързан с Азиатския департамент, Московският славянски комитет трябва да прокарва правителствената линия спрямо поробените славяни, същевременно обаче като обществена организация той не налага на правителството отговорността за своята дейност.⁶⁶ Задържайки го, както и Одеското българско настоятелство, в областта главно на просветно-културната дейност, правителството разчита на Московския комитет като на удобен орган за организиране и провеждане на руската благотворителност към балканските народи, за противодействие на западното влияние.

В програмата на новоучредения славянски комитет в Москва особено се подчертава грижата за съдбата на православието в България.⁶⁷ Още през втората половина на 1858 г. той изпраща там своя агент А. В. Рачински да проучи положението на училищното дело и на църковно-религиозния живот. Изборът не е случаен, защото А. В. Рачински е един от най-тесно свързаните с одеските българи славянофили, същевременно най-активният практически организатор на комитета. Мотивите за своето пътуване той очертава по следния начин: Католическата пропаганда в България бележи големи успехи и това е резултат в немалка степен от бездействието на Русия. За разлика от нея западните държави действуват непосредствено в българските земи и като използват невежеството на местните жители, обещава им заедно с унията и национална независимост. Опасността от уния според А. В. Рачински е съвсем реална и върху този момент трябва да се привлече цялото внимание на руската църковна и гражданска дипломация. „Българите подигат въпроса за автокефална патриаршия, основавайки се на историческото си право и на бедствията, които те търпят от гръцките архиереи.“ И докато Русия остава бездейна в този конфликт, латинската пропаганда умело се възползува от него. Сред доводите за навременността от замисленото пътуване в България А. В. Рачински посочва и възможностите да получи обективни сведения по църковното положение на българите — нещо, което е безсилна да направи официалната дипломация.⁶⁸ Пристигнал в Цариград, той, както по-нататък ще видим, полага големи усилия заедно с посолството да противодействува срещу католишките агенти и проуниатските настроения сред цариградските българи.

⁶⁵ С. А. Никитин. Славянские комитеты в России . . . , с. 35.

⁶⁶ Пак там, с. 36.

⁶⁷ Пак там, с. 24, 37.

⁶⁸ Писмото на А. В. Рачински до А. Н. Бахметев. — В: Н. Попов. Из истории славянского благотворительного комитета в Москве. I. Первое пятилетие (1858 — 1862). М., 1871, с. 26 — 30. Вж. и други подобни писма от А. В. Рачински. — Архив на Института за история (нататък АИИ), кол. IX, оп. 43.

Пак във връзка със заостреното внимание на славянофилите към българо-гръцкия църковен спор и особено с образуването на Московския славянски комитет, който се интересува от тези отношения, можем да обясним появата на първите материали върху църковния ни въпрос в руския печат.⁶⁹ В т. II на „Русская беседа“ за 1858 г. излиза статията на Христо Даскалов „Возрождение болгар или раекция в Европейской Турции“, нападаща много остро гръцкото духовенство. Почти едновременно в „Русский вестник“ на М. Н. Катков се появява статията „Турецкие дела“ с подпис „Д“, която е първата от серията обзорни статии за положението на Балканите. Пропита от антифанариотски дух, тази статия на Хр. Даскалов, както и първата, заклеява цариградското духовенство като враг номер едно на православните българи.

Публикуването на тези два отявлено антигръцки материала възбужда недоволството на Светия синод. Оберпрокурорът граф А. П. Толстой отправя до министъра на просвещението записка срещу московския цензор, в която се казва, че статиите са плод на чужда пропаганда. Междувременно в синода решават да се напише отговор, който да бъде поместен в същите издания. Отклонявайки това искане, М. Н. Катков отговаря, че материалът „Турецкие дела“ не е дело на задгранична пропаганда, че не съдържа богословски разсъждения, поради което и не нарушава правилата на духовната цензура. „Защо искат да ни отнемат свещеното право да съчувствуваме на духовните нужди на нашите братя? Защо само на русина да е забранено да изказва такова съчувствие? Нима е по-добре българите да видят, че Русия съчувствува само на техните притеснители. . . Пък и откъде се появи у нас такава ревност за гръцкия народ, който не я иска, и такава презрение към българите, които само русите със своето съчувствие могат да задържат под сянката на православието.“⁷⁰

От името на „Русская беседа“ обяснение пише А. С. Хомяков. Той определя българо-гръцката разпра като резултат от племенното различие между паството и висшето духовенство и отрича, че тя е плод на чуждоверска пропаганда.⁷¹ Освен това той отива в Петербург на среща с оберпрокурора на Светия синод. В разговорите с граф А. П. Толстой и със служещия в синода Т. И. Филипов му било обяснено, че заради тези два материала са сериозно обезпокоени от усложнения с Цариградската патриаршия.

По настояване на оберпрокурора Т. И. Филипов пише отговор срещу „Д“ — „Ответ „Русскому вестнику“ по болгарским делам“ в „Московские ведомости“ от 5—14 август 1858 г. Оборвайки последователно изнесените от „Д“ обвинения срещу гръцкото духовенство като несправедливи, Т. И. Филипов се превръща в апологет на гръцкия национален гений. На невежествените и изостанали българи той противопоставя „извънредно даровитите и превъзхождащи всички народи на Изток“ гърци. Според него българският народ е лишен от свои архипастири не защото

⁶⁹ Историята около тях е разкрита от Ю. Трифонов. Цит. съч., с. 185 и сл.; С. А. Никитин. Национальное движение на Балканах в 60-те годы XIX в. в освещении современной русской периодической печати. — В: Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50 — 70-те годы XIX в. М., 1970, с. 185 — 189.

⁷⁰ Н. А. Лубимов в. М. Н. Катков и его историческая заслуга. СПб., 1889, с. 77 — 96.

⁷¹ Вж. статията му „О греко-българской распре“. — В: Полное собрание сочинений. Т. III. М., 1914, с. 456 — 458.

Патриаршията им пречи, а защото просто няма достатъчно подготвени хора за подобни постове. Т. И. Филипов обвинява българите, че по църковните въпроси се обръщат към турското правителство, а не зачитат своя духовен глава гръцкия патриарх. А идеята им за църковна независимост намира не само неправилна, но и „нечувана по дързост“. Като признава, че отношенията между гръцкото духовенство и славянското паство са действително неудовлетворителни, авторът на „Ответ „Русскому вестнику““ смята, че никой не би могъл да ги промени, докато не се прекрати турското потисничество. С тази своя първа статия върху българо-гръцкия църковен конфликт, както и с по-късните си работи⁷² Т. И. Филипов се разкрива като един от най-ярките представители на онези руски среди, които по българския църковен въпрос заемат крайно враждебна позиция, отстоявайки всячески правата на Цариградската патриаршия.

Впрочем и мнението на славянофилските среди по тези две статии не е единодушно. Председателят на Московския славянски комитет А. Н. Бахметев, смятащ българското движение за самостоятелна църква като несвоевременно, намира, че Хр. Даскалов е казал в тях „много излишни неща“. След връщането на Даскалов в Русия той щял да помоли министъра на просвещението Евграф Петрович Ковалевски да подложи бъдещите му статии на цензура.⁷³

В крайна сметка историята около разгледаните две статии завършва с правителствено разпореждане в смисъл, че всички материали, засягащи православието на Изток и гръцкото духовенство, ще се печатат с разрешение на духовната цензура. След този случай българският църковен въпрос почти две години не се обсъжда на страниците на руския печат. Правителственото разпореждане обръква сметките на славянофилите. А. С. Хомяков не успява да осъществи замислената поредица в „Русская беседа“, а огорченият И. С. Аксаков вижда в този случай начало на разрива им със синода и възможност да разграничат славянофилското знаме в религиозно отношение от правителственото.⁷⁴ И действително това е първият засвидетелствуван повод, по който открито се сблъскват противоположните виждания за българо-гръцкия конфликт на славянофилските кръгове и на руския синод. Същевременно това е може би първият път, когато синодът демонстративно се ангажира с една определено прогръцка позиция по църковния ни въпрос.

Че тази позиция не е случайна или спорадична реакция срещу двете антигръцки статии, а плод на твърди принципи по българо-гръцкия конфликт, показва и записката от 27 март 1858 г.⁷⁵ Поводът е донесението на одринския консул Н. Д. Ступин за борбата между българи и гърци във връзка с богослужението в града. Като разкрива националните противоречия в Одрин и възраждането на българщината, руският консул стига до заключението, че „победата на одринци би означавало да се спечели за цяла България признаване на законните ѝ права на отделна, самостоятел-

⁷² З. Маркова. Българският църковен . . . — ИПр., 1975, кн. 3, с. 113 — 115.

⁷³ Писмо на А. Н. Бахметев до Е. П. Ковалевски, 20 март 1858 г. — АВНР, ф. Славянский стол, д. 11087, л. 21 — 22.

⁷⁴ С. А. Никитин. Национальное движение на Балканах . . . с. 188.

⁷⁵ Препис от тази записка вж. в БАН, НА, ф. 9, а. е. 623, л. 33 — 42.

на славянска народност; значело би да се сключи изгоден и траен нравствен мирен договор, по силата на който географска България ще се увеличи два пъти съобразно сегашното действително разпространение на това племе от Балкана до Архипелага и почти до границите на Елада⁷⁶. Членовете на Светия синод намират, че за подобно географско разпространение на българите не може и да се говори. Според тях употребата на гръцкото богослужение в Одрин е напълно естествена, защото гръцкото население там числено превъзхожда българското. Те не са съгласни със Н. Д. Ступин, че славянският език е подложен на гонение в Одринската епархия.

Като тръгва от частния случай Одрин, Светият синод развива своите виждания за характера на българо-гръцката разпра и за отношението, което Русия трябва да има към нея. Признавайки желанието на българите за рѳдни пастири и славянско богослужение по принцип като естествено и справедливо, авторът или авторите на разглежданата записка веднага подчертават, че съчувствието към това българско желание не трябва да нарушава тяхното „строго безпристрастие“. Но че най-малко за безпристрастие може в случая да се говори, показват следващите фрази на преклонение и възхвала към гръците и тяхната църква, които особено много напомнят стила и духа на горепосочените работи на Т. И. Филипов. Гръците, се казва в записката, са деца на велики предци, те са „превъзходно надарени“, от Бога определени пазители на православието и единствени с такова усърдие спазват учението на вярата и уставите на църквата. „Затова и у себе си, и у единноплеменните ни народи трябва да подаваме всякакво неприязнено чувство към гръците.“

Цялата записка е проникната от вековната руска концепция за запазване верското единство на поробените православни народи. Като гаранция за това се посочва задържането им под властта на Цариградската патриаршия. Изказано е опасението, че българите, борейки се за народностни права, могат да породят в Църквата „нови разделения“. А всяко разделение водело до риска отцепилите се от Патриаршията нови църковни центрове, в случая българският, да изпаднат под чуждо верско влияние.

В своето отношение към българо-гръцкия конфликт Русия трябвало да се ръководи единствено от принципа за религиозно-църковното единство между българи и гръци, а не от националния принцип. В това стълкновение тя трябвало да вижда не борба на гръцкия елемент със славянския, а междуособна разпра на „едноверни братя“. Авторът остава традиционалист и в убеждението си, че с изключение на малък брой хора, учили на Запад, всички православни в Европейска Турция, независимо към каква народност принадлежат, изпитват съчувствие към Русия. Запазването на тяхното единство според него е силата, „на която руското правителство в благоприятно време може да разчита в турските владения“. И той прави извода, че религиозните и политическите интереси на Русия изискват тя да не бъде въввлечена в българо-гръцкия спор, а да умиротворява враждата, постоянно възбуждана от враговете на православието. „В тези стълкновения ние трябва да сме помирители, а не участници.“ Понататък се казва, че и в ролята си на помирител Русия е нужно да се огра-

⁷⁶ БАН, НА, ф. 9, а. е. 623, л. 33 — 42.

ничи само с искрени и доброжелателни съвети към гръцките йерарси, избягвайки всяка явна намеса в отношенията им с българите. Същевременно трябвало да се избегне на всяка цена вмешателството на мюсюлманската турска власт в този конфликт, което би довело до „тържество на ийоверието и унижение на православието“.

Позволих си да се спра по-обстоятелствено на съдържанието на записката от март 1858 г., тъй като в този важен документ са изложени основните принципи, от които ще се ръководи руската църква във взаимоотношенията си с Цариградската патриаршия и българите. Сумирано, те се свеждат до следното: значението на Великата църква е голямо и нейното единство, сила и благо трябва да се запазят, което ще предпази православието в Турция от западното влияние; интересите на Русия диктуват да укрепва църковното единство на поробените православни и да поддържа дружески отношения с Патриаршията; същевременно да се въздържа от намеса в българо-гръцкия конфликт, която би раздразнила гръцката църква и би накърнила авторитета ѝ; да съдействува за помиряването на пастири и паство и предотвратява, доколкото е възможно, турското участие в църковно-религиозните взаимоотношения между православните.

От гледна точка на българските интереси тези принципи са крайно неблагоприятни. Те означават, че нашият народ не само че не би могъл да разчита на руско застъпничество, но и че ще среща по пътя на своето национално движение мощната поддръжка, която Русия ще оказва на Цариградската патриаршия. Подобна постановка напълно изключва допускането на българска независима или поне автономна църковна организация. Впрочем един от членовете на руския синод, съобщавайки на Дмитрий Херсонски за приетата записка, нарича идеята за българска църква безумие, а предводителите на движението „оръдия на враговете на православието“⁷⁷. Дори за удовлетворяване на минималните искания за родни училища, пастири и богослужение, считани от руския синод за справедливи, българите не биха могли да получат действена подкрепа от страна на Русия, тъй като тя ще се ограничава само с отправяне към патриарха на „кротки и доброжелателни съвети“. Както по-нататък ще стане ясно, някои от тези положения постепенно търпят известна корекция, но в основата си остават ръководно начало в отношението на руския синод към българското църковно движение.

Както би могло да се предположи, прогръцката ориентация на руския синод във връзка с разглежданите тук събития има своите корени преди всичко в традиционните приятелски връзки между гръцката и руската църква. За това допринасят безспорно и личните контакти между техните ръководители, а вероятно и участието в състава на синода на Русия на лица от гръцки произход. Не е лишено от основание и съображението, изказано впрочем и от английския дипломат Дж. А. Лонгуърт, че руската църква, отдавна подчинена и зависима от държавата, желае щото „властта на Източната църква“ да бъде запазена поне в Цариградската патриаршия.⁷⁸ А това изисква ненакърняване на нейните права над православната общност в Османската империя.

⁷⁷ Писмото е от юни 1858 г. — АИИ, кол. IX, оп. 32, л. 237 — 239.

⁷⁸ Доклад върху българския църковен въпрос, 10 окт. 1865 г. — Public Record Office (PRO), FO, 78 (Turkey), 1869.

Така очертаната позиция на руския синод не би била толкова неблагоприятна за българското движение, ако не оказваше голямо влияние върху действията на правителството и на дипломацията. Но тъй като българо-гръцкият спор засяга отношения от църковно-религиозно естество, то светската власт се допитва за своето поведение по този въпрос до Светия синод. Това личи и от обемистата преписка между правителствените органи и синода. За това свидетелства и фактът, че в канцеларията на оберпрокурора се завежда от 1858 г. нагатак специално дело по българския църковен въпрос, включващо за периода до 1872 г. единадесет големи тома, в които намираме почти цялата документация: преписи на консулски и посланически доклади, мнения на Външното министерство и императора, мнения на оберпрокурора и Св. синод по всеки конкретен повод и изработените в резултат на тези консултации правителствени инструкции за действията на руската дипломация.

И ако много скоро под влияние на обективния ход на събитията в България и на по-трезвото виждане на някои среди от руското правителство и общественост светската линия започва да се разграничава от линията на Светия синод по редица въпроси, то в този момент влиянието на възприетите от руската църква принципи върху поведението на дипломацията е все още много силно. В това ще се убедим, ако разгледаме секретната инструкция на Азиатския департамент до посолството в Цариград от 1858 г., озаглавена „За гръцката църква и за българите“.⁷⁹ В нея са залегнали същите идеи, даже същият ред на мисли, които намираме в записката на синода. Така например разногласията между българското население и гръцкото духовенство се оценяват като резултат от проникването на западното влияние. Отново се изтъква голямото значение на Цариградската патриаршия и на гръцкия народ в борбата за запазване чистотата на православната вяра и оттам — важноста от поддържане на доверчиви и приятелски отношения между тази църква и Русия. „Ние не трябва да допускаме ни най-малко оскърбление на гръцкото духовенство чрез повтаряне на иноверните клевети срещу него. Напротив, на Изток и в Русия, и в другите страни ние трябва да противодействуваме на неприязнените изказвания за гръцката йерархия и да поддържаме нейното канонично достойнство, да показваме нейните заслуги, да се стараем да възстановяваме нейния авторитет.“ Същевременно Русия не би следвало да се намесва в работите на вселенската патриаршия, за да не създава подозрение за користолюбиви намерения; да се ограничава само със съвети и да не предприема нищо в църковните дела на Изток мимо гръцката йерархия. Желателно е, се казва по-нататък, нашето посолство в Цариград чрез доверения драгоман (гръка Аргиропуло — б. а.) или архимандрита (настоятеля на посолската църква — б. а.) да държи по-тясна връзка с Патриаршията. Подчертано е също така, че Русия трябва да използва своето влияние пред турското правителство, за да ходатайствува за нуждите на Великата църква и за облекчаване участието на православните християни. С всички сили да противодействува срещу онези мерки, които

⁷⁹ АИИ, кол. IX, оп. 32, л. 221 — 236. Същата записка, но под заглавие „Нашите бъдещи отношения с Източната църква“ е използвана от Н. И. Петров. Начало греко-болгарской распри и возрождения болгарской народности . . . , с. 40 — 42, където се цитират цели пасажки.

водят до отслабване на Патриаршията, а именно: разрыв между пастири и паство, определяне заплати на духовенството и т. н. Да не се допуска намесата на турското правителство в отношенията между духовенството и миряните, която нарушава независимостта на вселенската църква. „В никакъв случай да не искаме и да не допускаме независими и отделни от патриаршеския престол църкви в Европейска Турция. Това би довело първоначално до разединение, а оттам и до догматичен разрыв между православните църкви.“

В записката на Азиатския департамент по-определено, отколкото в тази на синода се набляга на затрудненията, пред които е поставена руската дипломация във връзка с конфликта между Патриаршията и славянското паство, и на опасението, че „ако загрижени единствено за мира с гръцката църква, не окажем дейна помощ на българите в стремежа им към народно просвещение, тогава те с отчаяние ще се хвърлят в уния“. Подкрепата, която Русия трябва да оказва на българския народ, отново е подчинена на първостепенната грижа за заздравяване връзките с Цариградската патриаршия. Едва след като „докаже привързаността си“ към нея, Русия ще може активно да подпомага южните славяни. Помощта в случая се разбира като благотворителност за българските училища, за увеличаване на храмовете, за приемане на повече българи в руските духовни и граждански учебни заведения, като съдействие за назначаването на български епископи. Развивайки подобна дейност, руската дипломация същевременно трябва да убеждава българите да почитат гръцкото духовенство, а от патриарха да иска по-бързо отстраняване безпорядъка в църквата.

Съдържанието на този документ не се нуждае от коментар. То показва, че руското правителство продължава неотклонно да следва същата линия, която имаше към българо-гръцкия църковен конфликт преди Кримската война с тази разлика, че сега допуска съдействие пред Патриаршията за удовлетворяване смятаните вече като „законни“ искания за българско богослужение и пастири. Но що се отнася за отделна църковна йерархия, подобна мисъл е недопустима. „На мене ми е нужно единството на църквата“ — заявява три пъти императорът в разговора си с новоназначения през 1858 г. настоятел на посолската църква архимандрит Петър Троицки. Устните и писмените инструкции, които той получава преди отпътуването за Цариград, са напълно в духа на изложената по-горе записка.⁸⁰ По същото време и А. П. Бутенев получава напътствия от министъра на външните работи да посредничат умело между патриарха и българите, така че те да получат родни владици и да се откажат от искането за отделна йерархия.⁸¹

И така през периода 1856—1858 г. българо-гръцкият църковен конфликт навлиза трайно в сферата на руското внимание, за да остане в течение на десетилетия един от най-щекотливите проблеми на близоизточната политика на Русия. Неслучайно в руската литература преобладава мнението, че именно през посочения период се поставя църковният въпрос или че тогава той се оформя като политически въпрос.⁸² Активизирането на Русия в българо-гръцките отношения се дължи на две главни обстоя-

⁸⁰ Н. И. Петров. Цит. съч., с. 43 — 44.

⁸¹ Пак там, с. 66.

⁸² З. Маркова. Българският църковен . . . , — ИПр., 1975, кн. 3, с. 116, 121.

телства — интензивността на църковно-националното ни движение и промените в руската политика на Изток, насочена след войната към настъпателно духовнокултурно проникване сред поробените християнски народи в Турция в противовес на експанзията на западните държави. И тъй като в отношенията си към балканските народи тя продължава да се ръководи преди всичко от религиозния принцип, т. е. от единоверието, то конфликтът в православната общност придобива особено остро значение.

Пак в този период започват да се очертават двете тенденции в Русия към българския църковен въпрос — славянофилската и гръкоправославната. Славянофилите с оглед руското проникване в Европейска Турция залагат повече на племенното родство с поробените, отколкото на връзките със старите православни центрове. От подобен ъгъл на виждане те естествено третират много по-рационално проблемите за активна руска подкрепа на възраждащия се български народ в областта на просветата, културата, пък и в осигуряването на благоприятни условия за църковно-религиозния им живот. По-трезво е тяхното виждане и за естеството на българо-гръцката разпра. За разлика от преобладаващото в правителството и синода мнение, че тя е плод на външни антируски внушения, славянофилите я разглеждат като продукт на стари противоречия между разноплеменните пастири и паство, от които западните сили се възползват, за да подронват престижа на Русия. В този период обаче славянофилите не могат да надмогнат традиционното схващане за църковното единство, затова не приемат лозунга на цариградските българи за отделна църковна йерархия. Важно е също така да се отбележи, че тяхното въздействие върху конкретните планове и поведение на правителството и дипломатията е все още незначително. Последните продължават да са под прякото влияние на руския синод, проникнат от идеята за важността и предопределеността на гръцката църква като водач и представител на всички православни в Европейска Турция, чрез която Русия ще налага своето духовно и политическо влияние в този район.

В годините непосредствено след Кримската война официална Русия има за първостепенна задача да преодолее „отчуждеността“ на Цариградската патриаршия и да заякчи приятелските си връзки с нея. Проблемът за църковното положение на българския народ е подчинен на тази задача — обстоителство, което допълнително сковава полезните за българските интереси инициативи на руската дипломатия. Отхвърляйки напълно искането за църковна независимост, тя същевременно признава като законно желанието на българите да имат свое висше духовенство и свободно в църквите си славянско богослужение. Патриаршията сама трябва да направи тези отстъпки, за да се постигне помирението ѝ с българското паство. Същевременно като продължава да вярва, че българо-гръцкият конфликт е провокиран от западните ѝ съпернички, Русия се заема да предотврати по-нататъшното разпространение на католишката и протестантската пропаганда. В края на 50-те години дейността на руската дипломатия във връзка с българо-гръцките противоречия се ограничава в така очертаните три направления.

РУСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ В БЪЛГАРО-ГРЪЦКИЯ ЦЪРКОВЕН СПОР 1858—1859 г.

От есента на 1858 г. вниманието на руската дипломация е съсредоточено върху работата на народноцърковното събрание на Цариградската патриаршия, свикано за изпълнение разпорежданията на Хатихумаюна за реформиране устройството на православната църква. Посолството следи с неотслабващ интерес заседанията на събранието и информира подробно правителството и синода. Последният от своя страна получава допълнителна и пряка информация от настоятеля на посолската църква архимандрит Петър Троицки, който в случая се проявява като привърженик на статуквото в управлението на Цариградската патриаршия. Авторитетни и компетентни мнения по възникналите конкретни проблеми дава московският митрополит Филарет.⁸³

От съществуващата богата документация по този въпрос се вижда, че правителствените среди и особено руската църква се отнасят неблагоприятно към инициативата за реформиране на Патриаршията не защото не съзнават нейната необходимост, а защото тази инициатива идва от османската власт. Негативно е руското отношение и към повдигнатия в събранието въпрос за определяне заплатите на клира. Подобно решение се схваща като накърняване правата и авторитета на духовенството. Но най-голямо недоволство възбуждат онези пунктове, които предвиждат участие на мирския елемент в управлението на Патриаршията. Приетите постановления ограничават преди всичко властта на патриарха. А това остро засяга Русия, вярваща, че по-лесно ще провежда влиянието си над вселенската църква, когато начело ѝ стои лице със силна и самостоятелна власт. Преобразованията предвиждат занапред патриархът да управлява заедно със синод, чийто състав изцяло ще бъде преизбиран периодически от съвета на всички епископи. Унищожена е, въпреки частичните опити на руската църква да я запази, реакционната институция на геронтите, т. е. на постоянно заседаващите в синода духовни лица, които дотогава играят главна роля в избора на патриарха. Успоредно с постоянно подменящия се синод бива учреден нов управител орган — смесен съвет, състоящ се от четири духовни и осем мирски лица. И, както се изразява Гр. Трубецкой, „от гледна точка интересите на нашата политика такова раздробяване на функциите на висшата църковна власт било крайно неизгодно“⁸⁴.

Изобщо при своята оценка на извършените преобразования в Цариградската патриаршия руският синод и правителството се проявяват отново като традиционалисти. Тяхната подозрителност към нововъведенията се обяснява със страха от засилване намесата на османската власт в работите на православната църква и от евентуалното проникване чрез мирския елемент на неблагоприятни за Русия влияния.

Без да се различава по принцип от оформеното вече мнение, новият руски посланик (от декември 1858 г.) княз А. Б. Лобанов-Ростовски възприема по-оптимистично реформите и вярва, че за в бъдеще от тях ще

⁸³ Собрание мнений и отзывов Филарета по делам православной церкви на Востоке . . . с. 1 — 120.

⁸⁴ Гр. Трубецкой. Цит. съч., кн. 5, с. 11 — 13.

могат да се възползват негръцките народности: Френският посланик правилно обяснява ентузиазма на своя руски колега към преобразованията в Патриаршията с желанието да се привържат още повече славяните в Османската империя към „гръко-руската“ църква.⁸⁵ Затова и А. Б. Лобанов осъжда поведението на двамата български делегати, които отказват да подпишат актовете на събранието, намирайки тази им постъпка необмислена и крайна.⁸⁶ Но, както е известно, българските представители го правят като протест срещу отказа на събранието да обсъди българския въпрос.

Подържайки властта на Цариградската патриаршия над българските епархии, руската дипломация същевременно, за да не отблъсне съвсем българите от себе си, се застъпва за въвеждането на славянско богослужение в селищата, където по този въпрос противоречията са особено напрегнати. Такъв е случаят с Одрин. Тук Русия е представяна от енергичния и пробългарски настроен консул Н. Д. Ступин. Като надхвърля инструкцията на А. П. Бутенев от 1857 г. за безпристрастно и помирително поведение към българо-гръцките спорове, той доста активно съдействува на българския елемент в града да получи славянско богослужение. И неслучайно гръцкият вестник „Еон“ го обвинява като главен „разпространител“ на българщината в одрино-пловдивския район.⁸⁷ Първо и преди всичко Н. Д. Ступин действа чрез пряки внушения пред местния митрополит Кирил, показал склонност да удовлетвори подобно желание на българското си паство. Въвеждането на славянско богослужение наред с гръцкото в някои от одринските храмове е първият реален успех и съобщението за него е посрещнато с удовлетворение от руския император. Нововъвеждането обаче дразни гръцките жители и конфликтът още повече се задълбочава. При това претенциите на двете партии също се увеличават. Докато българската настоява славянското богослужение да се въведе в повече градски църкви, то противниците ѝ се обявяват за неговата пълна забрана. Цариградската патриаршия взема изцяло страната на гърците, а Н. Д. Ступин клони все по-определено в подкрепа на българите. Очевидно той е отправил известен упрек по адрес на посланика, че недостатъчно се ангажира в защита на българските интереси, защото императорът обръща внимание на А. П. Бутенев да се занимае по-обстойно с одринските работи. Последният успява да издействува през 1858 г. разрешение от патриарха за свободно използване на църковнославянския език в един от одринските храмове. Така благодарение застъпничеството на руските представители и главно на постоянството на Н. Д. Ступин българите в града получават частично удовлетворяване на своите искания.⁸⁸

С не по-малко усърдие в същата насока работи и руският консулски агент в Пловдив Найдено Геров. Изострилото се в края на 50-те години движение за българско богослужение в града намира важно място в официалните донесения на Н. Геров.⁸⁹ Като подчертава справедливостта на

⁸⁵ Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (нататък AMAE), Correspondance politique (нататък CP), Turquie, vol. 343/1860, f. 201 — 203.

⁸⁶ Г р у б е ц к о й. Цит. съч., кн. 6, с. 481.

⁸⁷ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 30.

⁸⁸ Подробности вж. у Н. И. П е т р о в. Цит. съч., с. 47 — 51.

⁸⁹ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 47, 48, 52, 80, 107, 111, 118 — 119.

българското желание и своето пълно съчувствие към него, той споделя със Н. Д. Ступин, че най-безболезненият начин да бъде то задоволено е прякото застъпничество на руската мисия пред гръцкия патриарх, защото всяко забавяне на уреждането на този въпрос в полза на българите подсилва у тях недоверие към руската политика. Н. Геров неколкократно настоява да се въведе славянският език поне в две от градските църкви, които впрочем били пострени и поддържани от многобройното българско население. След трагичните стълкновения между българи и гръкомани, стигнали до ръкопашен бой на 29 и 30 ноември 1859 г. в храма „Света Богородица“, Цариградската патриаршия издава разпореждане, не без участието на руското посолство, да се допусне богослужение на църковнославянски език в този храм.

Плод на руското застъпничество е и назначаването на Иларион Макариополски за предстоятел на българския цариградски храм „Свети Стефан“ (5 октомври 1858 г.).⁹⁰ Подобна благосклонност от страна на Патриаршията и на Русия е проявена и в 1859 г., когато в присъствието на източните патриарси и чуждите представители в Цариград бива положен основният камък на новата църковна сграда.

Пак във връзка с разширяване употребата на църковнославянския език в богослужението Русия полага грижи за осигуряване на необходимата за това книжнина. С тази задача се нагърбват главно Одеското българско настоятелство и Московският славянски комитет. Разпределянето на руската богослужерна литература става чрез консулствата. Още през 1857 г. пристигат пратки, предназначени за Одрин и Одринско. Но тази дейност на руските дипломати се натъква на противодействието на гръцките националисти и на турската власт. Според А. П. Бутенев гърците внушават на правителството, че църковните книги, изпращани от Русия, съдържат молитви против султана. Той подозира в клеветничество и Александър Екзарх. За да се избягнат тези пречки, посланикът моли Светия синод да направи отстъпки, а именно — специално за българските нужди да се издават богослужерни книги, от които предварително да се изключват „ектенията в чест на августейшите особи“ (руските — б. а.) и всички възвания срещу „неверниците“ мюсюлмани. Предлага също руските книги да се пласират в България по най-умерени цени.⁹¹ Неговото предложение е обсъдено в синода. Митрополит Филарет е съгласен, че българското население трябва да се снабдява с книги от Русия, напечатани така, че „враговете на православието да не могат да ги сочат като противни на политическото положение в Турция“. И той конкретно сочи как да се избягнат неблагоприятните за „агарянското царство“ пасажи.⁹²

Във връзка с по-системните грижи за състоянието на църковно-религиозния живот на славянското население в Османската империя и с оглед възможностите за противодействие на западните пропаганди през есента на 1859 г. е решено в Азиатския департамент да се състави подробен опис на църквите и манастирите в славянските епархии. Този опис трябвало да

⁹⁰ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 184.

⁹¹ Доклад на А. П. Бутенев до МИД, 27 февр. 1857 г. — БАН, НА, ф. 9, а. е. 623, л. 17 — 23.

⁹² Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 181 — 182.

съдържа данни и за получаваните дотогава парични помощи, утвари и богослужерна книжнина от Русия, както и за нуждите от допълнителни подобни дарения. С изпълнението на тази задача са натоварени консулите.⁹³ В изготвената например за Пловдивската епархия статистика Н. Геров подчертава, че 96 от всички 182 църкви се нуждаят от славянски богослужбни книги. Българите нямат начин да се снабдяват с тях не само поради високите им цени, но главно заради турската забрана да се внасят от Русия. Той моли А. Б. Лобанов да действа пред османското правителство за улесняване вноса на подобна литература от Русия и разпространението ѝ по умерена държавна цена.⁹⁴

Оказаната на българите подкрепа в национално-духовните им тежнения, макар частична и ограничена, обективно има положителен ефект за облекчаване положението на нашия народ под властта на Цариградската патриаршия. Същевременно обаче руските грижи не могат да отстранят събудилото се у някои български среди подозрение към „доброжелателността“ на Русия, не могат да заличат впечатлението от отрицателното ѝ отношение към българския стремеж за църковна независимост. Именно този неударим стремеж кара част от цариградските българи да залагат все повече надежди на западното застъпничество.

Руската дипломация в Турция следи зорко дейността на западните пропаганди и влиянието им сред българското общество. От нейния поглед не убягва зараждащата се сред част от цариградската колония проуниатска тенденция, първите кънове на която се демонстрират на страниците на някои от тамошните български издания. Така например през пролетта на 1859 г. А. Б. Лобанов констатира, че сп. „Български книжици“ започва да се отклонява от първоначалното си предназначение на горещ защитник на православието. И като пример посочва статията на архимандрит Натанаил Охридски, в която се доказва, че българската църква е основана през IX в. и призната за независима от Цариградската патриаршия и от папата. Драган Цанков, в чиято печатница се печатало списанието, си позволил да прибави бележки, в които явно прозира намекът за възможността от уния с римската църква, без да се отстъпва от православната вяра. Изобщо, заключава посланикът, с разгарянето на църковното движение идеята за възобновяването на българската църковна независимост започва да преобладава в литературата пред идеята за защита на православието от Запада.⁹⁵ Буквално същата констатация прави и пратеникът на Московския славянски комитет А. В. Рачински,⁹⁶ който очевидно е един от най-активните в руската кампания срещу проуниатската пропаганда в този момент. Неговите виждания намират пряк отзвук в докладите на посланика.

Особено голяма тревога събужда сред русите появяването в края на март 1859 г. на вестник „България“. Още в началото става ясно, че той насочва своите стрели срещу гръцката духовна власт, срещу панелинизма и панславизма и че ще плува във водите на една прозападна, прокатоли-

⁹³ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 101.

⁹⁴ Пак там, с. 129, 133.

⁹⁵ Доклад на А. Б. Лобанов до директора на Азиатския департамент Е. П. Ковалевски, 18 апр. 1859. — АИИ, кол. IX, а. е. 83, л. 325 — 336.

⁹⁶ Н. П о п о в. Цит. съч., с. 33 — 35.

ческа ориентация. След излизането на първите броеве А. Б. Лобанов счита за необходимо да покани Др. Цанков на обяснения и в състоялия се разговор му говори за необходимостта да измени направлението, на вестника.⁹⁷ Подобен разговор с издателя на „България“ води и А. В. Рачински, наблюдайки на неуместния начин на действие сега, когато заседава народно-църковното събрание за подобрене устройството на Цариградската патриаршия. А. Б. Лобанов и А. В. Рачински са единодушни, че статиите на Др. Цанков носят печата на латинското влияние, което се дължи и на пряката му материална зависимост от лазаристите, в чийто манастир се помещавала неговата печатница срещу сумата 2100 пиастра за наем, редактор и преводач. Следователно първото, което трябвало да се постигне, е изнасянето на Цанковата печатница от манастира „Сен Бенедето“.⁹⁸ Тази възможност мисията пропуснала през 1858 г., когато сам Др. Цанков поискал от нея пособия и парична помощ и сега било крайно наложително да се изправи допуснатата грешка.

Разговори са водени и с Иван Богоров, препоръчан от Др. Цанков като евентуален редактор на „България“. Ив. Богоров се съгласява да приеме тази работа при условие, че ще получава 1000 франка (около 6000 пиастра) заплата и ненамеса на Др. Цанков по отношение характера на вестника — условия, очевидно трудно изпълними. В резултат на направените сондажи А. Б. Лобанов лансира пред Е. П. Ковалевски два варианта, касаещи материалната независимост на „България“ от католишките мисии, а именно осигуряване парични средства за заплата на Ив. Богоров и за наем на Цанковата печатница в друга сграда; или създаване на нова славянска печатница в Цариград, където да се пренесе печатането на „Български книжици“ и по този начин, лишавайки Др. Цанков от 4000 пиастра наем, той не ще бъде в състояние да издържа собствен вестник. Но за нова печатница Русия трябва да осигури 50—60 хил. пиастра.⁹⁹

Едновременно с водените в Цариград преговори с Др. Цанков и Ив. Богоров посолството информира консулите за характера и опасността от вестник „България“, нареждайки да се противодействува на разпространяването му. В този смисъл Н. Геров получава на 18 юни 1859 г. подробна инструкция от одринския генерален консул Н. Д. Ступин.

Според Н. Д. Ступин „България“, макар че има претенции да бъде изразител на народния стремеж към самостоятелно църковно управление, в същност се намира под прякото внушение на католическите мисионери и служи на техните интереси. И той напътствува Н. Геров да употреби цялото си старание, за да разкрие пред съотечествениците си истинския облик на Др. Цанков и на неговия вестник и всячески да ги отклонява от абониране за него. „Ние не се отричаме да работим в полза на българите и занаяд ще продължаваме да склоняваме гръцкото духовенство към отстъпки на техните справедливи искания, но сме длъжни с всички сили да противодействуваме на тази част от българската книжнина, която

⁹⁷ АИИ, кол. IX, а. е. 83, л. 325 — 336.

⁹⁸ Пак там. Вж. и у Н. Попов. Цит. съч., с. 38.

⁹⁹ Писмо от А. Б. Лобанов до Е. П. Ковалевски, 25 апр. 1859. — АИИ, кол. IX, оп. 84, л. 337 — 342.

служи под маската на патриотизма като сляпо оръдие на латинската пропаганда.¹⁰⁰

Месец по-късно Н. Геров, добре запознат с връзките на Др. Цанков с лазаристите, прави подробен доклад върху характера на вестника и неговия отзвук сред българското общество. Той е убеден, че „България“ е подкрепя материално и че се списва с прякото участие на френските католически агенти и че има директна връзка между неговата редакция и тази на „Presse d'Orient“. В стремежа си да отклони българите от традиционната им вяра и да ориентира тяхното културно развитие на Запад, този печатен орган е безспорно вредно явление. Същевременно обаче от позициите си на българин Н. Геров подчертава, че Др. Цанков е известен със своя горещ патриотизъм и със „справедливото си негодувание и омраза срещу гръцкото духовенство. Този вестник, продължава Н. Геров, допада на българския народ заради откритата и остра критика на чуждата църковна власт и затова се приема с голям интерес, още повече при липсата на друг „порядъчен“ вестник. „Цариградски вестник“ не задоволява според пловдивския консул ни една от народните потребности. За да се ограничи влиянието на „България“, би следвало да му се противопостави друг, допадащ на българите печатен орган или поне да се отклони Др. Цанков от поетото направление. Н. Геров не пропуска случая да подчертае, че единственото рационално средство да се предпазят българите от западното влияние е „изравняване правата им с тези на гърците и прекращаване злоупотребите на духовенството“. Накрая той предлага своите услуги да се срещне в Цариград с българските дейци по църковния въпрос и да се опита да въздействува върху Др. Цанков, както през 1857 г., когато го убедил да напусне учителското място в Бебек.¹⁰¹

В посолството веднага одобряват Геровото предложение и през есента на с. г. той е вече в турската столица.¹⁰² Съобщавайки за резултатите от водените с Др. Цанков разговори, Н. Геров препоръчва на руското правителство да се организира издаването на нов вестник с противоположна на „България“ насоченост.¹⁰³ Тази идея той многократно и занаяпред ще развива пред руските си колеги и пред българските си приятели. Н. Геров намира, че издаваният с подкрепата на Русия „Цариградски вестник“ е недостатъчно последователен и не изразява действителните настроения и стремежи на българския народ по църковния въпрос. На народа му е нужен печатен орган, който да го просвещава и брани, но без да го тегли „на една или друга страна“. Съзнавайки, че подобна роля може да изпълни само вестник, който материално е независим от външни сили, Н. Геров се обръща през 1861 г. към букурешките българи с молба да отделят пари за тази цел.¹⁰⁴

Руската дипломатия обаче не успява да прекъсне сътрудничеството между лазаристите и Др. Цанков и да го отклони от поетия път на проуниатска пропаганда. В този случай тя не проявява нужната решителност и се ограничава само във водене на преговори с него, без обаче да предложи

¹⁰⁰ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 87 — 88.

¹⁰¹ Пак там, с. 92 — 94.

¹⁰² Пак там, с. 95.

¹⁰³ Пак там, с. 98 — 99.

¹⁰⁴ Из архивата на Найдено Геров, кн. 1, с. 252 — 253, 259 — 260.

нещо конкретно и сигурно. Идеята на А. Б. Лобанов и А. В. Рачински за отпускане на голяма сума, с която финансово да се подрони Цанковата дейност, остава без последствие. От своя страна Др. Цанков, привидно съгласявайки се да следва съветите на руския посланик за по-умерен тон срещу гръцката църковна власт и за неотклоняване от православната вяра, продължава и задълбочава в неблагоприятна за Русия насока своята пропаганда. Започналата още след първите броеве на „България“ полемика с „Цариградски вестник“, „Български книжици“, а по-късно и с „Дунавски лебед“ придобива все по-изострен тон. Зачествяват и откритите нападки срещу руската политика и панславизма. На силен обстрел е подложен и руският синод заради гръкофилската му позиция по църковния ни въпрос. Сам изпаднал под западно, главно френско влияние, вестник „България“ развява знамето за самобитността на българския народ, за неговата независимост от „фанариотите и московитите“ като жизнено важен въпрос за бъдещето на нацията.¹⁰⁵ Но най-вече заради ярката защита на българските църковно-национални интереси и безпощадната критика на гръцката духовна власт популярността на вестника расте от ден на ден. Все повече укрепват и позициите на прозападния кръг сред цариградските българи начело с Др. Цанков.

В крайна сметка усилията на католическата пропаганда и неотстъпчивостта на Цариградската патриаршия и на нейните представители по места към българските искания довеждат до опита за уния в град Кукуш. Чрез посредничеството на френския консул в Солун Тисо жителите на Кукуш изразяват през септември 1859 г. желание да признаят върховенството на папата при условие, че се запазят източноправославните догми и ритуали и че получат френско политическо покровителство.¹⁰⁶

Случаят Кукуш разтревожава сериозно руската дипломация. Впрочем нейните сътрудници още през 1858 г. научават за започналите преговори между градската община начело с Нако Станишев и солунските лазаристи, възглавявани от Турок. Неслучайно с. г. там се озовават пратениците на Московския славянски комитет А. В. Рачински и Е. Южаков. Заедно с Димитър Миладинов те разпространяват брошурата на Флеров „Православни църковни братства в Югозападна Русия“ с предговор на преводача Константин Миладинов, в която се казва, че унията подкошава основите на православието и унищожавя народността. По същото време уреждат изпращането на 20 ученици от този край да учат в Русия, а впоследствие комитетът подпомага кукушкото училище с 3000 рубли.¹⁰⁷ Незаглъхналото обаче проуниатско движение в Кукушката епархия и проявите му през лятото и есента на 1859 г. карат руската мисия да предприеме бързи мерки за неговото ликвидиране.

В своите доклади до правителството А. Б. Лобанов разкрива обективно предисторията на българо-гръцките противоречия в тази епархия, довели според него до неразумната постъпка от 12 септември. Главната причина

¹⁰⁵ Кирил, Патриарх български. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в. I (1859 — 1865). С., 1962, с. 112 и сл.

¹⁰⁶ Пак там, с. 120 — 154.

¹⁰⁷ С л. Д и м е в с к и. Кукушката уния од 1859 година. — Гласник на Институтот за национална историја, III, 1959, бр. 2, с. 128 — 129; С. А. Н и к и т и н. Славянские комитеты в России . . . , с. 110.

отбелязва посланикът, е нежеланието на гръцката църква да удовлетвори настоятелните искания на българите за родни епископи. В това не се заблуждава и френската дипломация. Според Тисо кукушкият инцидент е акт на отчаяние, предизвикан от временни причини, от тиранията на гръцкото духовенство, а не от религиозни мотиви.¹⁰⁸ Въпреки направените справедливи молби за български архиерей патриархът изпратил в Кукуш отново гръцки епископ — обстоятелство, което непосредствено подтиква населението към уния със западната църква. Сред препоръчаните от българите кандидати за полянски епископ — Иларион Макариополски, Софроний Хилендарски и Партений Зографски, руското посолство поддържа кандидатурата на Партений. Той бил завършил Московската духовна академия, служил известно време в руската посолска църква и бил доказал своята привързаност към Русия.¹⁰⁹ Не без участието на посолството и лично на Петър Троицки Патриаршията се съгласява да изпрати в Кукуш авторитетния сред българския народ Иларион Макариополски, за да убеди тамошните жители да се отречат от унията. Същевременно А. Б. Лобанов нарежда на руския консул в Солун да подпомогне според своето влияние усилията на Иларион.¹¹⁰ Благодарение настоятелните изисквания на руското посолство пред патриарха той след известно протакане ръкополага Партений Зографски за полянски епископ.¹¹¹ Така руската дипломация чрез активна и бърза намеса успява да постигне назначаването на български духовник в Полянската епархия и по този начин да предотврати задълбочаването и разпространяването на унията. Към края на ноември напрежението в Кукуш временно е ликвидирано.¹¹²

Случаят Кукуш дава добър урок на руската дипломация и става причина за известна преоценка на дотогаващите виждания за характера на българо-гръцките взаимоотношения и за позицията на Русия към тях. Отделни непредубедени представители на дипломатическата мрежа все по-определено и твърдо регистрират в своите информации обективното положение на българския народ под гръцка духовна власт. Така например барон Офенберг — генерален консул в Букурещ, споделя пред Е. П. Ковалевски, че по време на обиколката си из Северна България и Добруджа му направила силно впечатление нарастващата ненавист у българите към гръцкото духовенство, което действително препятствува националното развитие повече, отколкото самата турска власт. Той подробно излага забелязаните злоупотреби на чуждото духовенство, икономическия и национален гнет, на който то подлага възраждащото се българско общество. „Аз съм уверен, пише Офенберг, че у българския народ съществува непреодолим стремеж към образуване на национална църква без всякакво обаче отклонение от православието.“ Инцидентът в Кукуш най-добре показва, продължава той, че за тях унията няма догматично, а само йерархично значение; че българите прибягват към нея като към край-

¹⁰⁸ АМАЕ, СР, Turquie, vol. 2, f. 370 — 375; vol. 3, f. 4.

¹⁰⁹ Доклад на А. Б. Лобанов, 12 септ. 1859 г. — ЦГИАЛ, ф. 832. оп. 1, д. 119. л. 100 — 104.

¹¹⁰ Доклад на А. Б. Лобанов, 30 окт. 1859 г. — Пак там, л. 110 — 112.

¹¹¹ Доклад на А. Б. Лобанов, 31 окт. 1859 г. — Пак там, л. 113 — 116.

¹¹² Доклад на А. Б. Лобанов, 28 ноември 1859 г. — Пак там, л. 118.

на мярка от безизходицата, в която се намират благодарение упоритостта и неотстъпчивостта на Цариградската патриаршия.¹¹³

Крайно интересно е и направеното от княз А. М. Горчаков признание пред Филарет Московски: „Аз не мога да споделя мнението, доста разпространено тук даже между високите сановници на нашата църква, че трябвало на всяка цена да се поддържа гръцкото духовенство даже в явните му злоупотребления и в сегашното му отношение към славянските племена. Аз не споделям този начин на мисли, защото се боя да не излезе от него зародиш на разкол, размерите на който не е възможно да се предвидят. . . Жителите на Кукуш, като не получиха никакво удовлетворение на справедливите си молби, най-после признаха властта на папата.“ Вселенската църква трябва според А. М. Горчаков да прояви снизхождение към желанията на българите, а именно — да слушат божие слово на роден език и да имат пастири, знаещи езика им.¹¹⁴

Два месеца по-късно, съобщавайки за скандала в пловдивския храм „Света Богородица“, А. Б. Лобанов подчертава: „Оттук става ясно, че международната разпра между българи и гърци излиза вече из рамките на чисто църковния спор за славянска йерархия и се преражда в племенна вражда, разгаряна от гръцките фанатици от Кралството и островите, които не са изоставили мечтата си за възстановяване на Византийската империя и са се заклели в непримирима ненавист към възраждащата се българска народност.“ На тази депеша стои резолюцията на Александър II: „Да се съобщи на граф Толстой. Какво ще бъде след това неговото мнение за гърците?“¹¹⁵

Подобни становища, изразяващи известно съмнение в резултатността от следваната политика на пълна подкрепа на гръцката патриаршия, са първите признаци за осъзнаване необходимостта от еволюция на руската позиция. Но тази еволюция ще бъде практически провокирана отново от хода на събитията в България.

ВЕЛИКДЕНСКАТА АКЦИЯ ПРЕЗ 1860 Г. И ОТРАЖЕНИЕТО Й ВЪРХУ РУСКАТА ПОЛИТИКА

На 3 април 1860 г. по време на великденската служба в българския цариградски храм Иларион Макариополски, вместо да спомене по реда името на вселенския патриарх Кирил, произнася „Всякое епископство православных“ — формула, използвана само от представителите на независимите църкви. Фактически той отхвърля официално зависимостта на българския народ от Цариградската патриаршия и обявява българската църковна йерархия за самостоятелна.

Актът от 3 април е революционен по своя замисъл и последици и лежи върхната точка в историята на църковно-националните ни борби.

¹¹³ Писмо от Офенберг-Галац до Е. П. Ковалевски, 18/30 окт. 1859. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 105 — 109.

¹¹⁴ Писмо на А. М. Горчаков до Филарет Московски, 10 ноем. 1859. — Християнско четение, ноем. 1899.

¹¹⁵ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 12 ян. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, л. 426, ч. II, л. 1 — 2.

Той е закономерен момент в развитието на десетилетното легално движение за национално самоопределение чрез отделна православна църква, защото повдигнатият през 1856 г. въпрос за църковна независимост бе посрещнат с открита враждебност от Патриаршията, която продължава да демонстрира своята неотстъпчивост и към най-минималните български претенции. Грубото незначително интересите на нашия народ в редицата конкретни случаи около предявените в епархиите искания за родни архиереи, за славянско богослужение и особено предизвикателният отказ на църковно-народното събрание (1858—1860) да обсъди българския въпрос подтикват водачите на движението към по-решителни действия. В резултат на няколко поредни срещи на цариградските дейци назрява решението за самоволно отричане от чуждата духовна власт. Доколкото това решение и неговото изпълнение на 3 април отговаря на интересите и настрояването на широката българска общественост, показва бурният му отзвук в провинцията. Българският народ като едно цяло застава на стража да брани придобитата си църковна независимост, а неговите водачи в Цариград да действуват за формалното признаване на фактически извоюваната национална църква.¹¹⁶

Единодушието на българите в това събитие признава и А. Б. Лобанов. Дори членовете на цариградското българско настоятелство, консерватори по дух, като Тълчилещови, Гешови, Г. Золотович и др., са „напълно увлечени от общата идея за църковна автономия като крачка към политическата автономия“. И най-умерените сред цариградските дейци, пише той, са за възстановяване автокефалността на българската църква, затова неговите съвети за въздържане от крайни действия не намирали поддръжници. Веднага след Великденската акция посланикът поканил на частен разговор някои от членовете на настоятелството, но те отказали да се явят от страх да не се компрометират пред турците. Решаването на църковния въпрос в този момент зависело от правителството и от Патриаршията. Убеден, че османската власт няма да признае българската църковна йерархия, А. Б. Лобанов посъветвал патриарха да демонстрира благосклонност към българите и така цялата отговорност от този тежък въпрос да се стовари върху правителството. Получил съгласието на патриарха, той разпространил тази версия сред цариградските българи посредством Александър Екзарх.¹¹⁷ А до всички руски агенти изпратил инструкция да убеждават населението, че отделянето на църквата зависи от Високата порта, и затова най-добре е да се държат спокойно, очаквайки резултата от постъпките на техните съотечественици в Цариград пред правителството. Същевременно на Портата трябвало да се внушава, че не е в нейн интерес да фаворизира административното отделяне между двете църкви, защото то ще се последва от стремеж за политическа еманципация.¹¹⁸

Не може да се отрече проявената от А. Б. Лобанов ловкост в един момент, когато, неуспяла да предотврати самоволните български дей-

¹¹⁶ Т. Б у р м о в. Българо-гръцката църковна разпра. С., 1902, с. 100 и сл.; П. Н и - к о в. Възраждане на българския народ. . . , с. 141 и сл.

¹¹⁷ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 12/24 апр. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 137 — 144.

¹¹⁸ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 31 май/12 юни 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. II, л. 218 — 221.

ствия, руската дипломация трябвало да печели време, задържайки нещата от по-нататъшното им неблагоприятно за нея развитие. Същевременно, като прехвърля цялата вина за непризнаването на българската църковна йерархия върху турското правителство, посланикът е убеден, че то, макар посрещнало благосклонно акта от 3 април, няма намерение да реши българо-гръцкия спор. Държавните интереси на Турция диктуват да разпалва, доколкото е възможно, националните страсти и да продължава съществуващия конфликт, отвлечащ вниманието на поробените от политическия им угнетител и компромитиращ Русия в очите на православните поданици.¹¹⁹ В тактиката на турците руският посланик действително не се излъгва, но на гръцкия патриарх той се предверява. А. Б. Лобанов приема за чиста монета демагогски подхвърленото от патриарх Кирил „признание“, че предпочита да се откаже от властта си над българите, само те да не минат към католическата църква, и бърза да съобщи на своето правителство проявената от патриарха толерантност. Много скоро обаче става ясно, че Великата църква е далеч от всякакви намерения за отстъпчивост. Това особено проличава в отношението ѝ към Иларион Макариополски, над когото решава да наложи църковно наказание и търси за това подкрепата на Високата порта.¹²⁰

Същевременно у А. Б. Лобанов се оформя идеята за свикване на един вселенски събор, който да въведе ред в работите на Великата църква и да разгледа специално българския въпрос. Но на това предложение остро се противопоставя граф А. П. Толстой, верен на своя принцип да се избягва всякаква намеса във вътрешните дела на Цариградската патриаршия. Един събор на всички православни църкви той окачествява като мярка, подронваща нейния авторитет. И въпреки че императорът бил склонен да подкрепи мнението на посланика, поради естеството на предлаганото начинание последната дума имал Светият синод.¹²¹

Междувременно събитията в столицата и провинцията продължават да се развиват в неблагоприятна за спокойствието в църквата насока. Под впечатлението на всеобщото народно одобрение Иларион Макариополски следва неотклонно своето непримиримо поведение. Той отказва да моли вселенския патриарх за прошка, продължава да свещенодейства без неговото разрешение, да ръкополага свещеници и пр. В провинцията българските църковни общини по примера на Макариополски действуват, незачитайки властта на гръцкото духовенство. Някои от епархийските архиереи също се присъединяват към новообявената българска църква. Епархиите отказват да участвуват в избора през октомври на нов цариградски патриарх. Съобщавайки за всичко това, руските консули са единодушни по отношение на всеобщия народен подем и решимостта на българския народ да не се отклонява от поетия път.¹²²

Великденската акция от 1860 г. е с решаващи последици не само за по-нататъшното саморазвитие на българското движение, но и за вън-

¹¹⁹ П. Николов. Възраждане на българския народ . . . , с. 183 и сл.

¹²⁰ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 26 апр./8 май 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. II, л. 154 — 160.

¹²¹ Секретно писмо на А. Б. Лобанов до Е. П. Ковалевски, 10 май 1860. — Пак там, л. 183 — 190.

¹²² Пак там, л. 229 — 231; Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 135 — 136, 141 — 142, 182 — 183.

шните фактори, ангажирани в църковния спор. Тя провокира в най-голяма степен и частичната ревизия на руската политика. Както е естествено да се очаква, вестта за случилото се на 3 април в храма „Свети Стефан“ прави силно впечатление на руските управляващи кръгове, които най-малко са очаквали подобен развой на нещата в България. Те разбират, че не са съумели да задържат в ръцете си направляването на българското църковно-национално движение, че то се развива устремно извън стремящата се да го обуздава руска политика, че Русия е застрашена да загуби изцяло влиянието си върху него. Следователно събитията поставят Русия пред дилемата да отблъсне напълно българския народ от себе си и да го хвърли в ръцете на западните си съпернички, ако продължава да се противопоставя на тежненятия му за църковна независимост; или да го запази в периметъра на своето духовно-политическо влияние, гравитирайки към по-решителна подкрепа на българската страна. Руските интереси налагат да бъде избран вторият път. Промяната в схващанията и действията на Русия в полза на българите обаче не е нито рязка, нито крайна. Тя се извършва мъчително бавно и без да стигне до своя естествен завършек. Инерцията на старото консервативно и по същество гръкофилско отношение към нашия църковен въпрос е все още твърде силна. То се поддържа преди всичко от голямата част руски висши църковници, продължава да е официална позиция на Светия синод и лично на неговия оберпрокурор. Ярка манифестация за придържане към традиционните принципи на руската политика е записката, съставена от граф А. П. Толстой на 30 април 1860 г. в отговор на молбата на Министерството на външните работи синодът да обсъди въпроса за българо-гръцки спор и за руското участие в него при новото положение, в което този спор се намира след 3 април.¹²³

Още в самото начало на документа А. П. Толстой недвусмислено подчертава, че изходът от българо-гръцките противоречия най-малко трябва да се търси в изменението на древните йерархически порядки. Обявявайки се категорично за запазване на статуквото, той едвали не обвинява руската дипломатия, че е поддържала българите в желанието им да имат родни архиереи. Всяка отстъпка според него окуражавала населението и го тикала към все по-големи претенции. А. П. Толстой се позовава на случая Кукуш, жителите на който, след като получили епископ българин, поискали да се откъснат от зависимостта на солунския митрополит и да образуват отделна Полянска митрополия. „Ако се тръгне по този път на отстъпки, то и другите епископски катедри, ако бъдат заети от българи, те след това могат да пожелаят съвършена независимост от патриарха, да заговорят за автокефална патриаршия и даже за разпространение на българското племе от Балкана до Архипелага и почти до границите на Елада.“ Внасянето в църковния живот на национални и политически сметки според оберпрокурора заплашва църковния мир, а раздвоението на православните църкви на Изток е гибелно за православието. Повтаряйки стария рефрен, че Русия е предназначена да покровителствува църковното единство на православните в Турция, той препоръчва нейните представители да се въздържат от каквито и да било упреци към Цариградската патриаршия заради злоупотреби, неуредици и пр. Защото, „ако Великата църква сметне, че ние защитаваме не православието от иноверието, а само

¹²³ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. II, л. 131 — 135. Препис в НА на БАН, ф. 9, а. е. 623.

българите срещу гърците, това ще доведе до охлаждане, а в крайна сметка до разрыв между гръцката църква и руската“. И А. П. Толстой съзливо завършва: „Удивителна е съдбата на българския народ. Той послужи като повод за разрыва между Цариград и Рим. Нима пак този народ ще бъде причина за отпадането на Русия от вселенското единство?“

Изложените в записката разсъждения поразяват с формалистичния подход, с реакционния начин на мислене. Развявайки призрака на разкол между гръцката и руската църква като най-голяма опасност за Русия, оберпрокурорът в същност изцяло пренебрегва нейните интереси към българския народ. За него отношението на Русия към българо-гръцкия конфликт има само едно измерение — доколко този конфликт не бива да нарушава вековните и приятелски връзки с Цариградската вселенска патриаршия. Пред реалната опасност в този момент руската политика да бъде съвсем елиминирана от въздействие върху хода на българското движение той не търси изход в единствено правилната насока — за по-нататъшна про-българска ориентация, а, напротив, преценява като погрешна стъпка направените минимални отстъпки на българите. И по-късно А. П. Толстой ще отправя упреци към руската дипломация заради проявеното към българите съчувствие и заради това, че не следвала стриктно съветите на Светия синод.¹²⁴ Изобщо оберпрокурорът търси причините за неуспеха на руската политика именно там, където те не са. Придържайки се изцяло към формално-каноническата страна на българо-гръцкия спор, той се обявява против намесата на политико-национални интереси в този спор. Но веднага става ясно, че в същност пренебрегва само българските национално-политически претенции. „Църквата признава начинанията на българите като нарушение на светите канони. Въобще не трябва да се очакват добри последици в църковните преобразования, когато, подчинявайки се на светски и политически сметки, колкото и благоразумни да са те, се пренебрегват правилата и традициите, на които е основана Църквата и от които тя никога безнаказано не е отстъпвала.“¹²⁵ Фактически под прикритието за стриктно съблюдаване каноните на църквата А. П. Толстой се проявява като защитник на гръцките националистически интереси, изискващи Цариградската патриаршия да продължава да владее българите, да се пречи на тяхното национално-духовно развитие, да се доказва, че земите на юг от Стара планина са обитавани от исконно гръцко население.

Близко до това на оберпрокурора, макар и не така открито гръкофилско, е и становището на Дмитрий Херсонски — попечител на Одеското българско настоятелство. Той също намира идеята за българска църква преждевременна и неосъществима, защото църковната самостоятелност можела да дойде единствено след политическата. Българският народ е имал своя църква, когато е бил политически свободен. При това условие са се сдобили с църковна самостоятелност в миналото Русия, а в настоящия век и Гърция. Любопитни са съображенията на Дмитрий Херсонски

¹²⁴ Писмо от А. П. Толстой до Филарет Московски, 21 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 202 — 204. Публикувано в „Христианское чтение“, септември, 1899.

¹²⁵ Писмо от А. П. Толстой до А. М. Горчаков, 2 май 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119 л. 133—134.

против българските искания за отделяне от Цариградската патриаршия. „Ако се признае, поставя той въпроса, един предполагаем български патриарх, под негова власт ли ще минат българите, живеещи в Дунавските княжества и в Русия? Ако се тръгне по този път, то и грузинската църква може да поиска независимост от руския синод, каквато тя някога е имала. И къде ще мине границата между диоцеза на Патриаршията и евентуалната българска църква? До Одрин ли? — но там са гърци; в Солун — гърци и навсякъде са гърци или т. нар. българо-гърци.“¹²⁶

И така руският свети синод окачествява акцията на 3 април като грубо и непростимо нарушение на църковните канони и без да се съобразява с реалното състояние на нещата, още по-категорично застава в стража на интересите на Цариградската патриаршия против самоволните действия на българите.

По-различна е реакцията на светските политически кръгове начело с императора и министъра на външните работи. Макар че също приемат крайно неodobрително това действие на българските водачи, те разбират, че занаяпред трябва да се съобразяват с един вече реален факт. По-перспективното и реалистично преценяване на обстоятелствата ги подгиква към ревизия на дотогавашното становище относно отстъпките, които би следвало да направи Цариградската патриаршия. Показателно за това е отношението на императора към записката на оберпрокурора. Неговите саморъчно написани бележки разкриват преди всичко несъгласието му със схващанията на граф А. П. Толстой. „За съжаление виждам — четем в резолюцията, — че Вие не можете да се убедите, че покровителството на славяните е единственото средство да се спаси православието от отпадане на многобройно паство и че ние желяем за славяните само това, което и ние самите имаме.“ И по-долу: „Славяните искат да имат своя национална църква, каквато имаме ние. . . Ако на българите се удаде да имат национална йерархия, каквато имаме ние, къде е тук отпадането от вселенското православие?“

Следователно Александър II, който доскоро се придържаше към принципа „единство на православната църква в Турция“, сега допуска възможността българите да получат отделна църковна йерархия. За него главната и реална опасност е отпадането на нашия народ от православието, преминаването му към католицизма или в уния с католическата църква, което практически би означавало стабилизиране на западното политическо влияние в този невралгичен пункт на Европейския Югоизток. Събитията в България могат да вземат именно такъв обрат, ако българите не получат някаква реална компенсация. Всичко това налага щото Русия, нагърбила се с помиренческата роля между тях и Цариградската патриаршия, да ги подкрепя по-активно на основата на по-приемливи за тях отстъпки.

Подобна еволюция претърпяват и схващанията на авторитетния йерарх на руската църква, московския митрополит Филарет. А това е от особено значение, тъй като неговото мнение по църковно-религиозните въпроси на Изток и специално по българския въпрос се ползват с доверието на правителството, следователно оказват пряко въздействие върху ходо-

¹²⁶ Писмо на Дмитрий Херсонски до Н. Хр. Палаузов, 24 ноем. 1860. — НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 29, л. 1 — 4.

вете на руската дипломация. За разлика от някои свои колеги, членове на Светия синод, и лично от оберпрокурора Филарет винаги се е отнасял по-обективно и трезво към българо-гръцкия спор, не се е поддавал на гръкофилското пристрастие, царящо в средите на много от висшите руски църковници. Без да пренебрегва традиционните връзки между Цариградската патриаршия, гърците и Русия, тяхната значимост за руското влияние в Турция и като се съобразява с пристижа на тази църква, по-стара сестра на руската, московският митрополит същевременно се отнася критически към съществуващите в нея неуредици. В името на чистотата и целостта на православната вяра той ратува за премахване на противоречията между пастири и паство по пътя на частично задоволяване на българските искания. Когато научава за случилото се в българския храм на Великден, Филарет, без да оправдава антиканоничните и своеволни действия на българите, намира за тях вина и у гръцкото духовенство, което със своята неотстъпчивост ги е подтикнало към подобна неразумна постъпка. Съобразявайки се с новия етап на българо-гръцката разпра, той лансира още на 11 май един вариант, на базата на който трябва да се търси спасението на православното единство и възстановяването на мира в църквата. По същина този вариант се свежда до създаването на една автономна, а не автокефална църква. „Ако на България би бил даден митрополит с правото да управлява своята област и да поставя в нея епископи, но така, че митрополитът, избран от своите епископи да бъде ръкополаган от вселенския патриарх; да присъства на съборите на православната църква, на която присъствуват всички патриарси, и за своята област да получава свещенното миро от вселенския патриарх и ако при тези условия би бил възстановен църковния мир — то такова разделяне без разрыв би било изход от положението, съобразен с древните правила и сегашните нужди и полза.“¹²⁷

Идеята за създаване на автономна българска църковна област начело с митрополит, избран от българското духовенство и ръкополаган от патриарха, Филарет ще поддържа и занапред.¹²⁸ Но тази автономна църква трябвало да бъде учредена със съгласието на Цариградската патриаршия, за да се избегне разрывът между тях. Що се отнася до Русия, тя според московския митрополит трябвало да съдействува всячески за постигане на подобно споразумение, без да се меси грубо в решенията на вселенската патриаршия, а като се възползува от дружелюбните си отношения с нея, да я съветва в дух на отстъпчивост; едновременно да обуздава българите в техните прекомерни претенции за автокефална църква-патриаршия и да ги убеждава да направят известен компромис, за да се сложи край на дългогодишния и вреден за православието спор. Следователно Филарет смята, че е полезно руската дипломация занапред да се ръководи от следните правила: 1) изцяло да запази мира с гръцката църква; 2) да не осъжда решително българите; 3) да изисква, ако е възможно и да предлага до-толкова, доколкото е възможно на двете страни, средства за примирие чрез запазване единството и законността.¹²⁹

Становището на Филарет Московски е усвоено напълно от императора и от А. М. Горчаков. Министърът на външните работи застъпва това

¹²⁷ Собрание мнений и отзывать Филарета . . . , с. 199 — 200.

¹²⁸ Пак там, с. 203 — 207.

¹²⁹ Собрание мнений и отзывать Филарета . . . , с. 214 — 220.

гледнище и в разговорите си с гръцкия пълномощен министър Суцос в началото на май 1860 г. Представяйки българския стремеж за църковна независимост като крачка към политическото им освобождение, А. М. Горчаков заявява, че руското правителство не желае да подкрепи претенциите за отделен синод и патриарх, но то би искало за българския народ една автономна църковна област начело с митрополит.¹³⁰ Мнението на руското министерство направило силно впечатление на гръцкия дипломатически представител в Петербург. Впрочем още през есента на 1859 г. той констатира, че исканите от Русия концесии в полза на българите се увеличават от ден на ден. След кукушката уния А. М. Горчаков много по-настоятелно, отколкото дотогава говорил пред него за необходимостта целият клир в българските земи да бъде български по произход и богослужението да се извършва на родния им език.¹³¹ Сега, когато българите самоволно се отрекоха от цариградския патриарх, руският министър е готов да им се признае отделна йерархия с митрополит — подчертава с незадоволство Суцос. Той си позволил да каже пред А. М. Горчаков, че ако Русия остави нещата да стигнат до разделяне на двете църкви, разколът и схизмата между тях ще бъдат неизбежни.¹³²

Съзнавайки трудностите, които ще срещне преди всичко от страна на Цариградската патриаршия, руското правителство не вижда друг път на действие, освен търпеливо да убеждава двете страни за споразумение на основата на българската църковна автономия. Разрешаването на църковния конфликт така, че между българската и гръцката църква да се установят добри отношения, а Русия, проявила се като техен доброжелател, да запази своето влияние и върху българите, и върху гръците, отговаря най-оптимално на руските политически интереси. Именно тази стратегическа цел налага Русия да следва тактиката на дружелюбно поведение спрямо едната и другата страна, да се старае да ги сближава и чрез взаимни преговори и отстъпки между тях да трасира уреждането на църковно-националния спор.

Така очертаната руска позиция и тактика след 3 април 1860 г. бива следвана от дипломатията до края на българо-гръцкия конфликт. С течение на времето, разбира се, тя се дооформя и пригажда към всеки конкретен случай. В един или друг момент върху нейните действия преобладава влиянието на задържащото гръкофилско течение, в други — все по-разгръщащото се в полза на българите славянофилско движение.

В тон с правителственото становище за посредничество между българските дейци и гръцкия патриарх на основата на признаване българската църковна автономност действа и руското цариградско посолство. След избора на новия патриарх Йоаким II А. Б. Лобанов прави няколко опита за установяване контакти между него и водачите на българското движение. В този смисъл разговаря с Али паша и с патриарха, когото иска да убеди да приеме Иларион Макариополски въпреки неговите провинения. Впечатленията на посланика от Йоаким II обаче са твърде необнадеждаващи. „Той ще внесе в българския въпрос същата злонамереност и същата не-

¹³⁰ Частно писмо на Суцос до гръцкия министър на външните работи Кондуриотис, 27 апр. — 10 май 1860. — *Ἱστορικὸν Μουσεῖον* 'ΕΜΜ. Μλενάκι, Ζηῖτα χειρογράφων, ἄρ. 46, φ. 3011.

¹³¹ Частно секретно писмо на Суцос до Кондуриотис, 30 окт. 1859. — Пак там, с. 3005.

¹³² Цитираното писмо на Суцос от 27 апр. — 10 май 1860.

толерантност, които постоянно е доказвал, докато е бил член на Синода.¹³³ Пак сега е лансирана идеята за необходимост от конфеденциално посредничество, с което може да се нагърби руската църква чрез шефа на своята мисия в Йерусалим архимандрит Антонин, тъй като очевидно пропастта между Иларион Макариополски и гръцкия патриарх е така голяма, че без предварителни сондажи едва ли са възможни преговори между тях.¹³⁴

Усилията на посолството обаче са безуспешни. Неговите служители чувствуват, че българо-гръцкият спор е извън техния контрол, че руската дипломация борави с неефекасни средства за разлика от католическите мисионери. Мнението на Е. П. Новиков например е, че българите инстинктивно ги избягват, знаейки, че биха чули от тях само порицание. Основното затруднение за посолството според него е недостатъчно ясната линия на поведение, което му се предписва. Дипломатическите чиновници в Цариград били поставени между здравите, напълно политически виждания на руското министерство и безизходността на мнението на руското духовно началство, поради което губели всякаква свобода на разсъждения и действие. Той се оплаква от честите протести на руския синод срещу начина, по който работи посолството във връзка с българо-гръцкия спор.

Като прави един обективен анализ на Великденската акция и на българската национална програма по църковния въпрос, Е. П. Новиков прогнозира точно развитието на църковния конфликт. Той подчертава, че славяните окончателно ще бъдат загубени за гръцката църква. „Българите административно ще се отделят от вселенския патриарх, това е сигурно, но едва ли ще мине без църковен разкол.“ „Що се отнася до близкото бъдеще, нещата очевидно се развиват към уния. Следователно, поставя той въпроса, не е ли по-добре самостоятелна българска православна църква, отколкото под лоното на Рим? Що се отнася до ролята на руската дипломация в този момент, тя според него не е в състояние да влияе върху по-нататъшния ход на разпратата. „Нашата примирителна роля се свърши“ — песимистично заключава Е. П. Новиков.¹³⁵

Не по-малко песимистично настроен е и А. Б. Лобанов. В края на 1860 г. той споделя съмненията си относно резултатността от следваната компромисна тактика. В този момент, бележи посланикът, уверенията в симпатии не са достатъчни. Българите ще повярват в симпатиите на Русия само ако тя подкрепи техните постъпки за признаване на независимата им православна църква. Нещата са стигнали лотам, че вече не може да се очаква помиряване между българи и гърци. „Ако ние искаме да запазим нашето политическо влияние върху българите и да ръководим тяхното по-нататъшно развитие, ние не можем повече, както досега, да пазим равновесие между двете страни; ние трябва да се произнесем неотложно било за българите, т. е. в полза на отделянето на църквата, било за гърците — в полза на единството на църквата. Всяко друго средство между тези две решения ще ни направи подозрителни за двете страни едновременно.“¹³⁶

¹³³ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 8/20 ноем. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 3 — 10.

¹³⁴ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 203 — 207.

¹³⁵ Писмо на Е. П. Новиков до Е. П. Ковалевски, 17/29 май 1860. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 363 — 367.

¹³⁶ Частно писмо на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 6/18 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 164 — 165.

За първи път ръководителите на руската дипломация в Турция съзнават безперспективността от следваната тактика на равновесие. Подобна тактика според А. Б. Лобанов е пагубна за Русия, защото тя води не до запазване на нейният престиж пред двете воюващи страни, което е преследваната цел, а, напротив — до пълно компрометиране и пред българския народ и пред гърците. Следователно руските политически интереси налагат рязко и своевременно преориентиране към една от двете страни. Но на коя карта Русия трябва да заложи — по този въпрос той се въздържа да дава категорични рецепти. Все пак анализът, който прави на руско-гръцките отношения, показва, че е склонен да вижда по-голяма перспективност в един руско-български съюз. Вярно е, признава той, че ако русите се обявят напълно на българска страна, те ще се лишат изцяло от доверието на гръцкия клир и население, живеещо не само в Турция, но и в Кралството. Но веднага добавя, че злото в това отношение е вече сторено. В политическия живот на свободна Гърция преобладаващо влияние имат прозападните партии. И А. Б. Лобанов се позовава на антируската и антиславянската пропаганда на атинските вестници и на „L'Étoile britannique“ — гръцки вестник в Лондон.¹³⁷ Неговата оценка, че погледите в Гърция са обърнати повече на Запад, отколкото към Русия, е напълно реалистична.¹³⁸

Същевременно А. Б. Лобанов не си прави илюзии относно огромните трудности, които ще предизвика практическото уреждане на българската самостоятелна църква. Той не без основание подчертава, че в представите на българските дейци „отделянето“ не е ясно определено. Първият вариант — възстановяване на българската патриаршия с център Охрид или Търново — не е удобен при отсъствието на политическо разграничаване между гръцкото и българското население, което живее смесено в някои градове на юг от Балкана. Вторият — за седалище на българския патриарх в Цариград — ще породи вечен конфликт между двете църкви. Но и в единия, и в другия случай Цариградската патриаршия губи поне две трети от своите приходи и с всички сили на своята власт тя ще спъва окончателното уреждане на спорните въпроси.¹³⁹

Писмото на руския посланик бива посрещнато с голям интерес и внимание от правителството. За неговото разглеждане е свикано специално събрание на съвета на министрите, председателствувано лично от императора. В хода на разискванията отново се очертават две основни тенденции на руската официална политика — гръкофилската и умерената. Като привърженик на първата се проявява и граф Панин — министър на правосъдието. Разглеждайки българо-гръцкия спор главно от политическа гледна точка, той изказва мнението, че за запазване на руското влияние на Изток е необходимо да се запазят дружелюбни отношения с гърците. „Никакво друго съображение не може да има пред това главно и неизменно правило на нашата политика“ — заключава Панин. С него напълно се солидаризира оберпрокурорът. При това добавя, че църковната независимост всякога е била последица от гражданската независимост. В заключение

¹³⁷ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 164 — 165.

¹³⁸ Σ. Θ. Λάσκαρις, Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος 1821 — 1914. Αθήναι, 1947. σ. 73 κέ; Γ. Κορδάτος, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδος, т. III. Αθήνα, 1957, σ. 680 κέ.

¹³⁹ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 164 — 165.

ние А. П. Толстой подчертава, че се съмнява в доброто устрояване на една бъдеща българска автономна църква и се опасява да не стане там, както в Молдавия, „малко антихристово царство“¹⁴⁰.

Филарет Московски, който значително се разграничава от партията на оберпрокурора, също се съмнява във възможността българската църква да се организира благонадеждно. Но според него е по-добре „несвършено устройство в пределите на православието“, отколкото българското движение да се изтръгне съвсем от руското влияние и се втурне към западната църква.¹⁴¹ Княз А. М. Горчаков не скрива задоволството си от факта, че някои висши духовници и специално Филарет са станали по-снизходителни към българския народ. Но основната идея на А. Б. Лобанов за ревизия на руската тактика изобщо не е дискутирана. В изготвения от министъра на външните работи отговор до посланика отново го приканва да опита всички средства за помирение, като склони патриарха да признае известна самостоятелност на българската църква, а българските дейци да запазят частична подчиненост на Цариградската патриаршия. Императорът подчертавал, че не бива да се стигне дотам Русия да е заплашена от разрыв с вселенската църква. Очевидно правителството не е склонно да се отклонява от поетия път и вярва във възможността от уреждане на конфликта чрез взаимно споразумение и отстъпки. Междувременно продължава да търси палиативи, като например руският синод да се обърне съборно към Патриаршията с братско послание, подтиквайки я да не бъде така непримирима към българите.¹⁴² Подобно предложение Филарет намира неуместно и пледира само за частно неофициално посредничество.¹⁴³

Пак през есента на 1860 г. Русия се опитва да ангажира Сърбия за непосредствено съдействие в българо-гръцкия конфликт и в борбата със западните пропаганди. В резултат на предприетите сондажи сръбският княз разпорежда на своя дипломатически агент в Цариград М. А. Петрониевич да предупреди Патриаршията, че Сърбия ще брани православната църква против ония българи, които действуват под влияние на католишката пропаганда.¹⁴⁴ А в началото на декември М. А. Петрониевич получава инструкция да се заеме с българския въпрос и най-важното — да съгласува с А. Б. Лобанов пътя, който трябва да следва, за да улесни помирението между българския народ и цариградския патриарх. Очевидно Русия се е надявала на успех от едно руско-сръбско действие в това направление, защото императорът, осведомен за гореспомнатото разпореждане, признава: „Запазвам още надеждата, че нашата последна крачка може би ще има ефект.“¹⁴⁵

Всички тези обсъждания и опити да се преустанови по-нататъшното изостряне на конфликта и да се насочат враждуващите страни към неговото спокойно и трезво уреждане стават в един момент, когато работите в Цариград явно вървят към най-нежелателната за Русия насока —

¹⁴⁰ Писмо на А. П. Толстой до Филарет Московски, 23 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 206 — 210.

¹⁴¹ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 220 — 223.

¹⁴² ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 206 — 210.

¹⁴³ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 220 — 223.

¹⁴⁴ България, II, бр. 86, 9 ноем. 1860.

¹⁴⁵ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 14/26 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 260 — 261.

унията. Оптимистичните очаквания на българския народ след 3 април за скорошно решаване на болния му въпрос постепенно се оказват неоснователни. Турското правителство, на което той разчита, че ще признае националната му църква, с няколко поредни хода показва, че е далеч от подобно намерение. Обиколката на великия везир Мехмед Кабръзлъ паша, събудила толкова надежди у населението, завършва без реални последици. В неговия рапорт до султана и дума не се споменава за удовлетворяване народното искане за църковна независимост. А дейността на гръцкото духовенство е преценена като положителна. Изтъкнати са само някои злоупотреби, които обаче щели да се премахнат с прилагането на решенията на народноцърковния събор. В берата на новоизбрания през октомври патриарх Йоаким II българските земи отново се споменават в подвластния му диоцез. Същевременно Портата неприкрито поощрява българите да станат католици или да се свържат със западната църква чрез уния.

Подобно поведение на турското правителство при демонстрираната от страна на Патриаршията и гръцките националистични кръгове откритата враждебност и несъобразяване с волята на българския народ създава условия за активизиране на проуниатското течение сред цариградските дейци. Вестник „България“ засилва своята униатска и антируска пропаганда. В провинцията се разпространяват писма и материали, приканващи населението да приеме унията като единствен начин за признаване на църковната му независимост.¹⁴⁶

Водачите на националната партия в Цариград начело с Иларион Макариополски не дават достатъчен отпор на засилващите се униатски настроения. Те възприемат демонстрациите на прозападната част от цариградските българи като удобна тактическа маневра, заплашваща Патриаршията и стоящата зад нея царска дипломация. Всичко това на практика улеснява католишката пропаганда и нейните български привърженици. Последните решават, че от заплахата с уния трябва да се премине към действителното ѝ осъществяване, което би послужило като краен и сигурен натиск върху православните фактори — спирачки по пътя на църковно-националната самостоятелност.

На 18 декември след няколко събрания и обсъждания множество членове на цариградската колония, водени от Др. Цанков, д-р Г. Миркович, арх. Йосиф Соколски, Макарий и др., се явяват при апостолическия викарий Павел Бруони и арменокатолишкия патриарх Хасун и подписват акта на унията. Този акт предвижда да бъде възстановена древната българска църква под върховенството на папата, но при запазване обичаите и обрядите ѝ; българите-униати да се ползват с покровителството на Франция. Много скоро турското правителство признава новоучредената българска униатска община, а папа Пий IX потвърждава унията и дадените от П. Бруони обещания.¹⁴⁷

Сключването на унията, както и нейната подготовка не стават без знанието и съдействието на френската дипломация.¹⁴⁸ Въпреки външното

¹⁴⁶ За такова писмо до видинската община съобщава тамошният руски консулски агент М. А. Байков — ЦДИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 155 — 157.

¹⁴⁷ Кирил, Патриарх български. Католишката пропаганда. . . ., с. 155 и сл.

¹⁴⁸ Пак там, с. 167 — 181.

придържане към неутралитет в българо-гръцката разпра представителите ѝ в Европейска Турция се ръководят от интересите на своето правителство за разпространение на френското влияние сред православните поданици. Старото френско-руско съперничество за политическо надмощие в Османската империя, водено неведнъж на полето на верско-църковните противоречия, сега обаче се проявява в една по-прикрита и въздържана форма.

В тон със започналото след Парижкия конгрес френско-руско сближение между двете правителства се установява споразумение за дружески и доверителни отношения по политическите и религиозните въпроси на Изток. В този смисъл двете посолства разпращат циркулярни писма до консулската си мрежа.¹⁴⁹ В тях се наемква за необходимостта от известно съгласуване и по българо-гръцката разпра. През пролетта на 1860 г. по повод предложението на А. М. Горчаков за общи постъпки на великите сили пред Портата в защита на християните и за една европейска анкета в техните провинции¹⁵⁰ френското правителство предписва на своето посолство в Цариград да демонстрира към Русия същите чувства, каквито тя показва към Франция, и склонност да подкрепи усилията ѝ за облекчаване участието на християнските поданици в Турция.¹⁵¹ Тласъкът към известно, макар и твърде предпазливо от страна на Франция, сътрудничество с Русия е продиктувано от желанието за контранатиск срещу силното английско влияние в Цариград и ходовете на Булвер за подобряване положението на християните в Турция, включително и в защита на българските църковни тежнениа.¹⁵²

Тази нова крачка за руско-френско единодействие в Турция дава отпечатък и върху постъпките на двете посолства по българо-гръцкия спор. Така например през юни 1860 г. френският посланик Лавалет се обръща към А. Б. Лобанов, за да разбере руското становище по църковния ни въпрос. Поводът е получената чрез пловдивския консул Шампоазо молба на тамошните гърци срещу българските претенции. Под предлог, че не иска да вземе решение, противоречащо на възгледите на руското правителство, по един така „деликатен въпрос“, Лавалет моли руския посланик да му предостави писмено експозе с принципите, които Русия поддържа в българо-гръцкия конфликт. Тактически избягвайки да се обвърже с подобен документ, А. Б. Лобанов не скрива това, което на французите в същност било известно — че българското движение не се подбужда от руските агенти, че Русия е положила и ще полага усилия за уреждане на спора чрез взаимни отстъпки в рамките на законността.¹⁵³ И той бърза да съобщи на Н. Геров, че постъпката на Лавалет е „ново доказателство“ за желанието на френското правителство да се съобразява с тях по църковния въпрос и че няма намерение непосредствено да се намесва в българо-гръцката разпра.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Вж например това до Н. Геров от 4/16 ноем. 1857 — Документи за българската история, т. 1, ч. I, с. 28.

¹⁵⁰ AMAE, CP, Turquie, vol. 344/1860, f. 141 — 155.

¹⁵¹ Ibidem, f. 170 — 172.

¹⁵² E. d. E n g e l h a r d t. Op. cit., p. 172 — 173; А. П а н т е в. Англия и българският църковен въпрос (1860 — 1870). — В: Е чест на акад. Димитър Косев. С., 1974, с. 146 — 147.

¹⁵³ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 21 юни/3 юли 1860. — АИИ, кол. IX, оп. 17.

¹⁵⁴ Документи за българската история, т. 1, ч. I, с. 149.

Действително в този момент Франция усвоява руската теза за възстановяване съгласието между българския народ и гръцката църква чрез взаимни и рационални концесии. „Нашето официално действие трябва да бъде в този смисъл“ — подчертава в инструкцията до Лавалет министърът на външните работи Тувенел. И той му препоръчва да разпорежи на консулските агенти грижливо да се въздържат от всякакви постъпки на протектори към едната или другата от двете спорещи страни; да ги съветват към умереност и смекчаване на противоречията.¹⁵⁵ Друг е въпросът, че Франция приема руското становище за запазване единството на Цариградската патриаршия, ръководена от противоположни на Русия мотиви. На църковното единство тя гледа като на гаранция за целостта на османските владения на Балканите, защото се бои, че една евентуална българска самостоятелна църква ще изпадне под руско влияние повече, отколкото Цариградската.¹⁵⁶

Съобразяването на френската дипломация с позицията на Русия поставя в деликатно положение нейните връзки с католическата пропаганда; налага ѝ предпазливост към засилващото се сред българското общество проуниатско настроение. Същевременно тя не може да пренебрегне ползата, която би донесла на Франция една българска уния. Отчитайки тези обстоятелства, френското правителство предписва на представителя си в Турция да не провокира българското униатско движение, но да го наблюдава и умело да насочва развитието му. При успех да окаже покровителство на българите униати, позовавайки се на обещанията от Турция „свобода на съвестта и култа“¹⁵⁷.

Поредицата действия на Русия за отслабване на католишката пропаганда, включително чрез опити за елиминиране на даваната ѝ от френската дипломация подкрепа, се оказват недостатъчно ефективни. Българската уния в края на 1860 г. е реален факт, който бележи поредното голямо поражение на руската политика по българо-гръцкия конфликт. Регистрирало изненадващо бързи първоначални успехи, униатското движение скоро се натъква на стена от противни нему сили. Срещу варианта за постигане на църковна независимост по пътя на съюз с католишката църква се обявява преди всичко мощната национална партия, изразяваща настроенията на голямата част от българското общество за уреждане на църковния проблем в рамките на православието. Към нейните усилия за противодействие на унията се присъединява умереното, проруско течение. Цариградската патриаршия използва унията, за да компрометира българската църковна борба в очите на православните сили. Англия, бояща се за своя приоритет на влияние в Турция както от Русия, така и от Франция, посреща успехите на католишката пропаганда с открита враждебност. Русия, срещу чиито интереси най-пряко е насочена българската уния, се заема с всички сили да я сломи. Решаването на тази задача тя вижда в два аспекта — от една страна, пряко противодействие на униатското движение с цел неговото ограничаване и изкореняване и, второ — активизиране на усилията за постигане помирение между българите и Цариград-

¹⁵⁵ Инструкция от 10 авг. 1860. — АМАЕ, СР, Turquie, vol. 346/1860, f. 68 — 71.

¹⁵⁶ Лавалет до Шампоазо, 20 авг. 1860. — Ibidem, f. 137 — 140, 141 — 142.

¹⁵⁷ Инструкция на Тувенел до Лавалет, 7 дек. 1860. — Ibidem, vol. 374, f. 351 — 352.

ската патриаршия, което в същност би нанесло най-сигурен удар върху унията и би обезвредило пропагандата на католицизма. Впрочем случаят Кукуш бе показал на руската дипломация, че задоволяването на българските искания е най-сигурният път да се парират действията на западната религиозна пропаганда.

ПРЯКО ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА УНИЯТА

Първоначално шокирана от акта на 18 декември, руската дипломация скоро се окопитва и организира поредица от контраудари срещу униатското движение в България. Отговорността на борбата срещу унията е очертана в циркулярната инструкция на Азиатския департамент до консулите на Изток. „Ние не можем да не вземем живо участие в работите на православието и с равнодушие да гледаме на отпадането от него на нашите единоплеменници и затова Азиатският департамент ви поръчва да следите с голямо внимание действията на друговерските пропаганди и с всички мерки да се стараете да поддържате у славяните чувството за тяхната вековна преданост към православната църква. Едно от средствата за достигане на тази цел може да бъде доверителните обяснения със свещениците и влиятелните старейшини, на които сте длъжни да внушавате, че понастоящем при дейното участие на руския кабинет е пристъпено към отстраняване на много грешки, извършени в духовните дела и към удовлетворяване справедливите искания на славяните. Следователно в този момент би било още по-осъдително за техните съотечественици, които чрез отстъпничество от православната църква се лишават от нашето искрено към тях съчувствие и прекъсват една от най-важните връзки, съществуващи между славянските племена. Те трябва да разберат от Вашите думи, че отказвайки се от православието, славяните поставят в опасност самата си народност, която няма да отстои на враждебното чуждоземно влияние на Запада.“¹⁵⁸ И Департаментът приканва консулите да докладват подробно по този „в най-висша степен важен въпрос“.

В изпълнение на тази инструкция руските консули и агенти насочват повече от всякога дотогава своето внимание към действията на западните пропаганди сред българското население, регистрират всеки техен успех или провал, наблюдават развитието на униатското движение в поверените им райони и извън тях. Към Азиатския департамент и към цариградското посолство потича богата и своевременна информация, която сама по себе си е интересен извор за проучване разпространението на унията, мащабите и начините на католишката и протестантска пропаганда. В случая за нас са важни преди всичко руските контрамерки, затова и документите от този вид по-нататък ще бъдат използвани главно в този смисъл.

Цариградското посолство от своя страна предприема редица постъпки срещу бързите успехи на католицизма. Особено интересен е опитът да се спечели един от най-авторитетните тогава българи — Г. С. Раковски, за да действа срещу унията от позициите на руската политика. За тази цел през пролетта на 1861 г. княз А. Б. Лобанов се обръща с частно писмо до руския генерален консул в Белград А. Е. Влангали. Информирайки го

¹⁵⁸ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 189 — 190.

за състоянието на българо-гръцкия конфликт, той уж между другото споделя, че вестник „Дунавски лебед“ се посреща от българите с най-голямо доверие, и тъй като неговият редактор Г. С. Раковски е против западните религиозни пропаганди, би могъл най-добре в момента да послужи на националната кауза. Затова А. Е. Влангали трябвало да му препоръча да уталожава чрез вестника си „разпалеността на българите в борбата с гръцката патриаршия“ и да продължава да воюва срещу униатското движение.¹⁵⁹

Подобен разговор между руския генерален консул в Белград и Г. С. Раковски действително се състоял. Последният се съгласил да служи на борбата срещу чуждите пропаганди, без обаче да приема програмата на Цариградската патриаршия, за да не загуби, както обяснява А. Е. Влангали, влиянието, с което се ползувал сред сънародниците си.¹⁶⁰ Истината е, че Г. С. Раковски е убеден противник както на проуниатския път за решаване на българо-гръцкия конфликт, така не по-малко на компромисното съглашателство с гръцката църква.

Успоредно с инструктиране на своите сътрудници за бдителност и ограничаване на унията руската дипломация замисля и провежда една безцеремонна, но крайно ефикасна акция — „отвличането“ на архимандрит Йосиф Соколски в Русия. На 6 юни 1861 г. духовният глава на българските униати „ненадейно“ се оказва в руското посолство и оттам с параход отплава за Одеса. Този случай е добре известен в литературата, затова няма да се спирам на подробностите около него.¹⁶¹ Главният организатор, а вероятно и инициатор на аферата Соколски е Н. Геров, заради което е отличен с орден от руското правителство.¹⁶² За да не възбуди подозрението на униатите срещу себе си, той действава посредством други лица, получили за участието си известно парично възнаграждение.¹⁶³ Като посредник особено се проявява П. Р. Славейков. Важно е също така да се знае, че тази акция е организирана строго секретно, със знанието на правителството и лично на императора и на А. М. Горчаков. За това говорят няколкото телеграми, разменени от 1 до 7 юни между външния министър, Строганов и А. Б. Лобанов, с които се подготвя „евентуалното пристигане на Соколски и на други униатски свещеници, които биха го придружили в Русия.“¹⁶⁴

От Одеса Й. Соколски заминава за Киев и се установява в Киевопечорската лавра. По-нататъшната му съдба и поведение дълго време са обект на зорко внимание от страна на руското правителство, което особено бди за неговата сигурност. На няколко пъти цариградският посланик сигнализира за опити на католиците чрез своите агенти поляци в Русия да върнат Й. Соколски. Това става причина за нескрита тревога, за няколко щателни проверки, в които са ангажирани Министерството на външните работи, Светия синод, киевския митрополит и генерал-губернатор и Министерството на вътрешните работи.¹⁶⁵ В средата на октомври 1861 г. Й. Соколски

¹⁵⁹ Частно писмо на А. Б. Лобанов до А. Е. Влангали, 15/24 март 1861. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 291 — 295.

¹⁶⁰ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 4/16 април 1861. — АВПР, ф. Славянский стол, л. 5066, л. 9.

¹⁶¹ К и р и л, П а т р и а р х б ъ л г а р с к и. Католишката пропаганда . . . , с. 266 и сл.

¹⁶² Из архивата на Найден Геров. кн. 2, с. 588.

¹⁶³ Пак там, с. 340.

¹⁶⁴ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 342 — 345.

¹⁶⁵ Пак там, л. 348 — 430.

подава молба до руския синод да бъде върнат в лоното на православната църква — молба, неколкократно впоследствие повтаряна, но останала без отговор до края на живота му.¹⁶⁶

Последиците от отстраняването на Й. Соколски са изключително сериозни за българското униатско движение. Едва ли инициаторите на тази афера са очаквали толкова голям ефект, какъвто действително последвал. Скоро след като той напуска Цариград, останалите духовни лица-униати също се отказват от унията. В специално послание, както и Соколски преди тях, те се обръщат към своите сънародници с разкаяние и с апел да се въздържат от унията, която цели да подкопае единството на народа. Постепенно голямата част от цариградските българи униати със същата лекота, с която се включват в униатското движение, сега го напускат.

За да затвърди постигнатия успех, руската дипломация се заема да отклони от унията и нейния действителен ръководител Др. Цанков. Преговорите с него води главно П. Р. Славейков със знанието и напътствията на Н. Геров. Затруднения възникват около паричните възнаграждения, тъй като Др. Цанков поискал голяма сума, за да уреди своето и на своите съпартизани материално положение. П. Р. Славейков също не отминава въпроса за „отплатата“. Русите се въздържат да бъдат щедри, което и дава повод за немалко оплаквания от страна на П. Р. Славейков. По същата причина не е реализирана и идеята на Н. Геров да се откупи в. „България“, за да излиза като орган на защитниците на православие. В крайна сметка срещу отпуснатите от руското посолство 4500 гроша П. Р. Славейков успява да склони Др. Цанков и Вакидов да напуснат временно столицата и да се спре излизането на вестника за една година. За същата цел Др. Цанков получава по молба на руските консули Н. Геров и Н. П. Шишкин още 146 рубли от Одеското настоятелство.¹⁶⁷ В края на септември А. Б. Лобанов с удовлетворение съобщава в Петербург, че българската униа е на път да се разпадне окончателно.¹⁶⁸

Руската дипломация с активната помощ на своите български сътрудници успява за кратко време да нанесе съкрушителен удар на униатите в Цариград, да отслаби и разстрои българската униатска община. Въпреки съживителните опити на католишката пропаганда от края на 1861 г. наметнато, униатското движение в столицата не могло да бъде закрепено според очакванията. Друг е въпросът, че руският успех бе възможен, защото това движение е плод не на религиозни съображения, а на чисто националнополитически мотиви, сред които не малко значение има и този да се спласи Русия и се застави да подкрепи исканията за църковна самостоятелност. Руският успех бе възможен и поради силата на националната партия, която отрича проуниатския път за решаване на църковния ни въпрос. Не на последно място е и обстоятелството, че руският удар бе благоприятстван от съотношението на силите в този момент.

¹⁶⁶ Подробно за Й. Соколски и престоят му в Русия вж. у Й. п. Георгиев. Архиепископ Йосиф Соколски в Русия. — Сп. на БАН, 1914, кн. VIII, с. 109 — 126; Ст. Станимиров. Страница из живота на Йосиф Соколски. — Изв. БИД, кн. VI, 1923, с. 91 — 162; Архиепископ Йосиф Соколски и опитите му да се върне в лоното на православната църква. — В: В чест на В. Н. Златарски. С., 1925.

¹⁶⁷ Кирил. Патриарх български. Католишката пропаганда . . . , с. 282 — 287.

¹⁶⁸ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 121, л. 58.

Английската дипломация не скрива своята омраза към католицизма и неговите завоевания сред българското население. От своя страна Франция, макар и силно заинтересована от успеха на унията, не посмива да реагира открито и да се противопостави на „безскрупулните действия“ на русите, както се изразява един френски дипломат. Както се вижда от френската документация, представителите на Франция отминават без опит за обяснение или протест руските антиуниатски акции. Това се дължи очевидно на възприетата от френската дипломация линия да се придържа към известен неутралитет по българо-гръцкия спор и да избягва открито демонстриране на своите връзки с католишката пропаганда.

Проявената от Франция в случая с разгромяването на цариградската уния пасивност окуражава руското правителство да предприеме нови стъпки за потвърждаване на руско-френското единодействие по религиозните въпроси в Ориента, с което още повече да परिра френската подкрепа на пропагандата и да осигури своя по-нататъшен успех в борбата с униатското движение. През февруари 1862 г. канцлерът А. М. Горчаков в писмо до русия посланик в Париж П. Д. Киселев, след като напомня за Шуддартското споразумение от 1857 г., му предписва да сондира мнението на френския външен министър за сътрудничество на двата кабинета по религиозния въпрос в Турция, като го увери, че Русия е готова веднага да изпрати разпореждане в този смисъл до своите агенти.¹⁶⁹ Няколко дни по-късно А. М. Горчаков съобщава същото и на цариградския руски посланик. В случай, че френският му колега Мустие е получил подобно разпореждане от Париж, двамата да се обърнат към своите консули с наставление да избягват всякакви противоречия по религиозните въпроси и да предприемат стъпки пред великия везир за уреждане на църковните спорове.¹⁷⁰

Приемайки по принцип руското предложение, Министерството на външните работи на Франция не пропуска да остави за своите представители в Турция известна свобода на действие в полза на френските интереси. Така например в отговора до П. Д. Киселев Тувенел отбелязва, че двете страни трябва да се договарят за всеки конкретен случай.¹⁷¹ А посланикът Мустие напомня на своя шеф в Париж, че сътрудничеството с русите не бива да води до пълно въздържане на френските консули по въпросите от особена важност за Франция. „Ние специално имаме интерес да развиваме католицизма сред източните народи“ — пише той.¹⁷² Тази мисъл потвърждава и Тувенел. Според него установяването на взаимни връзки с руските представители не означава, че френските консули ще извършват дела, обезкуражаващи католическото движение сред народите на Турция, и че техните постоянни усилия трябва да бъдат насочени към „защитаване религиозната свобода, в каквато и форма да се проявява и от която и страна да се атакува“¹⁷³. Това, че консулите на Франция не могат да не оказват закрила на католиците и католическите общества в Ориента, Мустие не

¹⁶⁹ Писмото от 25 февр. 1861. — АМАЕ, СР, Turquie, vol. 353, f. 187.

¹⁷⁰ Писма на А. М. Горчаков до А. Б. Лобанов от 2 март и 9 апр. 1862. — Ibidem, f. 270, 299.

¹⁷¹ Отговор на Тувенел до П. Д. Киселев, 4 апр. 1862. — Ibidem, f. 306.

¹⁷² Доклад на Мустие до Тувенел, 4 апр. 1862. — Ibidem, f. 307 — 308. f. 307 — 308.

¹⁷³ Допълнителна инструкция на Тувенел до Мустие, 11 апр. 1862. — Ibidem, f. 329.

скрива и от А. Б. Лобанов. Последният го приема като нещо в реда на нещата, т. е. в духа на традиционния френски религиозен протекторат.¹⁷⁴

В същност в резултат на постъпките на Горчаков през началните месеци на 1862 г. и последвалите разговори между двете правителства и техните представители в Цариград за Русия става ясно, че нейната партньорка и занаяпред ще се въздържа да поощрява открито униатското движение в България и ще се задоволя със старата си грижа за покрителство на приелите вече католицизма. Руският демарш за единодействие с Франция парира в известна степен активността на френската дипломация по българо-гръцкия спор и в продължение на почти цяла година тя е по-скоро пасивен наблюдател, отколкото действителен участник.¹⁷⁵ Всичко това е достатъчно, за да окуражи Русия в по-нататъшните ѝ мерки срещу разпространението на унията.

Претърпяло сериозен удар в Цариград, униатското движение с променлив успех продължава да се разпространява в провинцията. Затова и през следващите години главното внимание на руската дипломация е насочено към изкореняването му във вътрешността на страната.

Един от главните центрове на униатството след 18 декември 1860 г. е Одрин и прилежащият му район, избран от католишките мисионери за настъпателен пункт към останалите български земи. През февруари и следващите месеци на 1861 г. в Одринската епархия започват да се установяват идващи от Цариград униати, които привличат към себе си значителна група местни жители. Постепенно в Одрин и Малко Търново се създава здраво униатско гнездо.¹⁷⁶ Това силно смущава представителите на православните държави в града и, както съобщава французинът Тисо, руският и гръцкият консули по инициатива на първия обединили своите сили да организират православните за съпротива срещу проуниатските настроения.¹⁷⁷

През пролетта на 1861 г. временно управляващият одринското генерално консулство И. Иванов бива отстранен и ръководството поема активният и доброжелателно настроен към българите руски дипломат Н. П. Шишкин. Той започва системно да информира Азиатския департамент за развитието на униатското движение, чиито успехи според него се дължат на съществуващите противоречия между местната гръцка партия и българското население. Последното прибегвало до услугите на католическата църква в града, защото е лишено от възможността да слуша богослужение на родния си език. Затова той настоява пред гръцкия митрополит Кирил да допусне славянско богослужение поне в 2 — 3 храма, и то специално в униатския квартал Киреч-Хане. Показаната от страна на Кирил благосклонност го кара да вярва, че при упорити настоявания това ще стане в скоро време.¹⁷⁸ Няколко седмици по-късно обаче констатира, че няма изгледи за бърз успех, тъй като отслабването на униатството след бягството

¹⁷⁴ Допълнителна инструкция . . . Ibidem, f. 360 — 362.

¹⁷⁵ Н. Генчев. Франция и българо-гръцките църковни отношения през 50 — 70-те години на XIX в. — ИПр., 1976, кн. 4, с. 31 — 56.

¹⁷⁶ Кирил. Патриарх български. Католишката пропаганда . . . , с. 238 — 242.

¹⁷⁷ Доклад на Тисо до Тувенел, 27 февр. 1861. — АМАЕ, СР, Turquie, Adrinople, vol. I (1860 — 1861), f. 266 — 267.

¹⁷⁸ Доклад на Н. П. Шишкин до Е. П. Ковалевски, 7 юни 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 239 — 242.

на Й. Соколски е охладило готовността на митрополита към отстъпки в полза на българите.¹⁷⁹

Продължавайки и занапред да работи за въвеждане на славянско богослужение, Н. П. Шишкин същевременно съдейства за осигуряване на материална подкрепа на българските манастири в епархията. По негово застъпничество Азиатският департамент допуска представителят на манастира „Свети Великомученица Петка“ да събира помощи в Русия. Това е крайно необходимо при „сегашното положение в Одринската епархия, на която католишката пропаганда обръща особено внимание“ — бележи директорът на Азиатския департамент в писмо до руския Свети синод.¹⁸⁰

Пак по настояване на Н. П. Шишкин митрополит Кирил започва преговори с одринските униати, уещавайки ги да се върнат в лоното на православната църква. В тези преговори руският консул участва като посредник.¹⁸¹ За да обезглави движението, той полага големи старания да отклони от него епитропа на одринските униати Куру-Кафа. Слекулирайки със своето положение, Куру-Кафа обещава да напусне заедно с последователите си унията срещу 40 000 пиастра (около 2 000 сребърни рубли). След обсъждане на това предложение в Петербург императорът позволява да се открие подписа, за да се събере исканата сума.¹⁸² Единствено митрополит Филарет изказва съмнение в резултатността на подобни изнудвателски начини.¹⁸³ През януари 1862 г. синодът решава да открие подписа в полза на одринските униати, но два месеца по-късно, страхувайки се от компрометирането на Русия, иска да отмени решението си.¹⁸⁴ В началото на юли, след като се убеждават, че Куру-Кафа въпреки направените няколкократно обещания пред русия консул продължава да бъде активен сътрудник на католишката пропаганда, в Петербург вземат решение да не се дава въпросната сума. Мотивът е, че даването на пари за връщане в православието може да се използва занапред користоно от някои българи.¹⁸⁵

Заедно с Н. П. Шишкин в Одринската епархия срещу унията и пропагандата действуват и тайни руски агенти. Тисо съобщава за някой си Атанас Припиат, човек с руски паспорт от времето на Кримската война, който заедно с консула агитирал населението да се изселва в Русия.¹⁸⁶

Развивайки се в 1861 г. с променлив успех, през първата половина на следващата година униатското движение бележи значителни успехи. Причините за това са идването на Др. Цанков в Одрин, силната подкрепа, която местният генерал-губернатор Мехмед Кюпрюлю паша оказва на пропагандата, и смяната на френските консули. На мястото на твърде безразличния към униатството Тисо е изпратен дотогавашният пловдивски консул Шампоазо — добър познавач на българо-гръцкия спор, крайно амбициозен и виждащ в унията „истински френски интерес“¹⁸⁷. Като важна

¹⁷⁹ Доклад на Н. П. Шишкин до Е. П. Ковалевски, 21 юни 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, л. 120, л. 252 — 253.

¹⁸⁰ Писмо на Е. П. Ковалевски до А. П. Толстой, 11 септ. 1861. — Пак там, ф. 797, оп. 31, д. 313, л. 1.

¹⁸¹ Доклад на Н. П. Шишкин до Е. П. Ковалевски, 5 юли 1861. — Пак там, ф. 832, оп. 1, д. 121, л. 2 — 5; България, III, бр. 7, 24 юни/5 юли 1861.

¹⁸² ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 443 — 446, 451.

¹⁸³ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 312 — 313.

¹⁸⁴ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 14, 38 — 42.

¹⁸⁵ Пак там, л. 86 — 88.

¹⁸⁶ Доклад на Тисо до Тувенел, 30 окт. 1861. — АМАЕ, СР, Turquie, Adrinople, vol. 1, f. 398 — 400.

¹⁸⁷ Ibidem, vol. 2, f. 15 — 19.

причина Н. П. Шишкин изтъква и поведението на гръцкия консул Даско, който с интригите си пречатства сближението между българи и гърци, поддържа връзки с френското консулство и в същност подпомага косвено пропагандата. Н. П. Шишкин моли министерството да издействува чрез руския посланик в Атина отстраняването на Даско.¹⁸⁸ Очевидно в тази насока са направени постъпки, тъй като през март 1864 г. дългогодишният гръцки консул в Одрин за „всеобщо удоволствие“, както се изразява Золотарев, напуска града и се завръща в Атина.¹⁸⁹

Наред с укрепването на униатската община през първата половина на 1862 г. руският консул забелязва редица слабости, които му дават надежда, че с повече усилия тя може да бъде разгромена. Например опитите на Рафаил да внесе някои католически обряди отблъскват населението от униатската пропаганда. Българите прибягват до уния не от религиозни убеждения, а за да получат чрез нея политическо покровителство и да избягат от властта на омразното им гръцко духовенство. Затова Н. П. Шишкин е убеден, че е достатъчно що-годе удовлетворително решаване на българския църковен въпрос и всички униати ще се върнат в православието.¹⁹⁰

Като използва тези слаби страни на униатското движение, Н. П. Шишкин продължава да подронва неговите устои. Той успява временно да отклони Доротей Софийски от решението му да приеме унията с помощта, както ще споменем, на Н. Геров. Същевременно Шишкин води преговори с 39 семейства от Малко Търново и като им обещава покровителство срещу някои от тамошните старейшени, склонява ги да останат православни.¹⁹¹ Една от главните му задачи в този момент е да спечели благоразположението на Мехмед Кюпрюлю паша, което постига в единодневствие с гръцкото духовенство и местните първенци. През юли той съобщава, че местният паша, който доскоро съдействувал на пропагандата, явно се убедил, че на мястото на „чисто нравственото и нечувствително за турската власт влияние на Русия идва силното влияние на френските агенти, които, защитавайки католицизма, се месят в правителствените разпореджания“.¹⁹²

Пак през 1862 г. Н. П. Шишкин подновява своите настоявания пред митрополит Кирил за въвеждане на църковнославянско богослужение в храма „Свети Апостоли“ в махалата Киреч-Хане.¹⁹³ Получавайки обещания за това, той поддържа Кирил в избухналия конфликт между него и епископа му Хрисант, който защитавал интересите на гръцката партия в града.¹⁹⁴ В края на краищата няколкогодишните усилия на руските консули в Одрин за славянско богослужение се увенчават с пореден успех. През 1863 г. то е допуснато в няколко от градските църкви, което веднага довежда до нов отлив от униатското движение.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Доклад на Н. П. Шишкин до Н. П. Игнатиев — директор на Азиатския департамент, 3 ян. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 8 — 12.

¹⁸⁹ Из архивата на Найден Геров, кн. 1, с. 627.

¹⁹⁰ Доклад на Н. П. Шишкин до Н. П. Игнатиев, 17 ян. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 121, л. 73 — 76; 31 ян. 1862, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 19 — 24.

¹⁹¹ Пак там.

¹⁹² Доклад на Н. П. Шишкин до Н. П. Игнатиев, 18 авг. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 103 — 106.

¹⁹³ Пак там.

¹⁹⁴ Из архивата на Найден Геров, кн. 1, с. 615.

¹⁹⁵ Доклад на М. И. Золотарев, февр. 1863. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 78, л. 20 — 21, 23.

Масираният натиск на враговете на унията, сред които безспорно най-активно е руското консулство, скоро дава видими резултати. В края на 1862 г. временно завеждащият консулството М. И. Золотарев съобщава, че между униатите в Одринско цари голямо смущение.¹⁹⁶ Съобщенията в този смисъл продължават през цялата 1863 г. През април например М. И. Золотарев пише до Н. Геров, че унията се разпада и в Одрин са останали не повече от 12 униатски семейства, а специално в квартала Каик нито едно.¹⁹⁷ Няколкото единични опита за присъединяване към унията са по-скоро рецидиви и не променят общата картина на нейния упадък.

Информацията на одринското руско консулство за поражението на унията се потвърждава и от френската документация. Дипломатите на Франция не крият, че един от главните виновници за невъзможността униатското движение да се затвърди в Одринско е Н. П. Шишкин.¹⁹⁸ Шампоазо признава, че католишката пропаганда тук върви мъчително въпреки усилията на няколко френски и много полски духовници. Тази пропаганда е бита от руските и английските агенти, които успяват да върнат много униати в православие и да попречат на нови покръствания.¹⁹⁹ Новоназначеният през лятото на 1863 г. френски консул Плас веднага констатира, че униатското движение в Одрин е дало слаби резултати. И той излиза с нова програма за засилване на френското влияние в България чрез изменение на досегашните методи на действие на католишката и културната пропаганда.²⁰⁰

Особено актуално изпълнява предписанията на Азиатския департамент за бдителност спрямо действията на католическите мисионери пловдивският консулски агент Н. Геров. Впрочем през февруари 1861 г. той е повишен в ранг вицеконсул очевидно с оглед престижа на Русия в район, където българо-гръцките противоречия са твърде остри и който е един от обектите на мисионерите главно от ордена на капуцините и на асомпсионистите от Ним.

Още в началото на 1861 г. Н. Геров пише няколко поредни доклада, в които съобщава, че унията все още не е намерила отглас в провинцията, но че пропагандата не закъснява да изпрати свои агенти да работят за нея.²⁰¹ Това са поляците К. Пшевлоцки и Добровски, посетили първоначално Пловдив и насочили се впоследствие към Видин и Шумен. Н. Геров не пропуска да спомене, че за да се противодействува на униатското движение, българите трябва да бъдат точно информирани за отстъпките, които патриархът би направил по техните искания и съответно за отношението на турското правителство.²⁰²

Същият този Пшевлоцки увещавал епископ Доротей да приеме унията. С цел да отклони българския духовник от подобна постъпка Н. Геров го среща с английския консул Блът, който му говорил против католицизма.²⁰³ През 1862 г., когато Доротей отново е прицел католишките мисии-

¹⁹⁶ Из архивата на Найдено Геров, кн. 1, с. 613.

¹⁹⁷ Пак там, с. 614 — 615.

¹⁹⁸ AMAE, CP, Turquie, vol. 353, f. 398 — 400; vol. 354, f. 145 — 147; CPC, Turquie, Adrinople, vol. 2, f. 15 — 19.

¹⁹⁹ Ibidem, vol. 2, f. 48 — 49.

²⁰⁰ Ibidem, f. 53 — 61.

²⁰¹ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 207.

²⁰² Пак там, с. 221.

²⁰³ Пак там, с. 223 — 224.

нери, целещи да съживят униатската община чрез привличането на български духовници, Н. Геров използва целия си авторитет и роднинските си връзки с Доротей, подпомага го парично само и само да го разубеди от решението му да стане униат.²⁰⁴

Научил за острия конфликт между българи и гърци в Скопие и за склонността на скопската българска община да мине в уния, пловдивският руски консул чрез своето доверено лице учителят Стоян Костов успява да увеща скопяни да се откажат от подобно пагубно намерение.²⁰⁵

Следейки стъпките на католишката и протестантската пропаганда не само в Пловдивско, развитието на българо-гръцкия спор и отношението на българите към Русия, Н. Геров с голяма загриженост обсъжда проблемите за руско-западното съперничество и предлага редица рационални мерки за закрепване на руското влияние. Като се ръководи от мнението на мнозинството от българския народ, посрещнало с негодувание акта от 18 декември 1860 г., той смята, че в подобен, опасен за нацията момент българите биха били склонни да приемат една народна йерархия, макар в известна степен зависима от вселенския цариградски престол.²⁰⁶ За това обаче са необходими бързи и енергични мерки, които да принудят Патриаршията към такива отстъпки. На друго място, съобщавайки за всеобщия протест на пловдивските българи срещу решението техният митрополит Паисий да бъде заточен и за появилите се във връзка с това гласове за уния, Геров категорично подчертава, че единственото средство българският народ да се задържи в православието е твърдото застъпничество на руската мисия за удовлетворяване на неговите справедливи желания.²⁰⁷ Няколко месеца по-късно в доклад до директора на Азиатския департамент Н. П. Игнатиев той излага своите констатации за настъпилото „охлаждане“ в чувствата на българите към Русия, причинено от руската помирителна позиция по църковния въпрос, която българите тълкуват като старания да се запази гръцкото духовно господство над тях. И отново подчертава, че колкото повече Патриаршията демонстрира неотстъпчивост и българо-гръцкият спор стои в задънена улица, толкова унията има изгледи за успех, защото отчаяният български народ вижда в нея единствен път да се сдобие с народна йерархия.²⁰⁸

Изобщо Н. Геров е един от малцината руски дипломати, които обособено и ясно показват корелацията между успехите на западната пропаганда и забавянето на решаването на българския църковен въпрос. По този начин той цели да подскаже на руското правителство, че най-сигурният начин да сломи влиянието на своите съперници в България е да промени курса си към църковния конфликт в по-благоприятна за българите насока.

Успоредно с това Н. Геров бележи някои конкретни мерки, които биха допринесли за възстановяване на руския престиж. Той отново обосновава нуждата от един активен, добре списван печатен орган — защитник на българските национални интереси и на православието — орган, който

²⁰⁴ Из архивата на Найдено Геров, кн. 1, с. 546 — 549.

²⁰⁵ Пак там, с. 954 — 955; Документи за българската история, т. 1, ч. 1, с. 243 — 244.

²⁰⁶ Пак там, с. 229 — 230.

²⁰⁷ Пак там, с. 251 — 252.

²⁰⁸ Пак там, с. 274 — 278.

да е в състояние да „противодействува на новите усилия на католишката пропаганда за разпространение на унията“. Настоява също внасяните от Русия богослужбени книги да се продават на умерени цени и да се промени досегашният начин на подпомагане на просветното дело. Приемането на български младежи в руските учебни заведения според него не е достатъчно ефективно, тъй като голямата част от тях или не се завръщат в България, или не стават учители, от каквито има остра нужда, или пък са подложени на преследване на турската власт и гръцкото духовенство като руски агенти. Затова Н. Геров предлага част от субсидиите, които Русия отделя за издържане на българи в нейните учебни заведения, да се вложат за организиране на висше училище в България, което ще бъде достъпно за всички и ще отклони българските младежи от католишките и протестантските училища.²⁰⁹

Идеята за създаване на висше училище в българските земи с руска материална помощ Н. Геров защитава и в специалната записка от 18 октомври 1862 г. за действията на католишката и протестантска пропаганда. Като съобщава, че засега в поверения му район унията няма последователи, той не е оптимист относно бъдещите успехи на пропагандите, които напоследък се насочват към откриване на нови училища. Особено изкусно разпространяват западното влияние протестантските мисионери, успели да спечелят добра репутация и доверие.²¹⁰ Във връзка със строежа и откриването на ново католическо училище в Пловдив Н. Геров отново моли помощ, за да се подобри организацията и равнището на тамошното българско училище „Кирил и Методий“.²¹¹ Продължавайки да изпраща известни суми и богослужбена книжнина за нуждите на Пловдивската епархия,²¹² Азиатският департамент не усвоява обаче Геровата идея за висше училище в България.²¹³

През разглеждания период се организира съпротива срещу унията и в Македония. Тук действуват две католишки мисли — в Солун и в Битоля — и Кукушката уния от 1859 г. е показателна за тяхната активност. След 18 декември 1860 г. униатското движение в този район отново се надига. Русия веднага реагира с откриването на консулство в Битоля (Манастир), възглавено от младия и енергичен служител на Азиатския департамент М. А. Хитрово.²¹⁴ Френският дипломат Тисо, споделяйки своите впечатления от обиколката си из Македония, не пропуска да отбележи, че наред с англичаните като най-върли врагове на католицизма се проявяват русите, силно уплашени, че той ще подрони ефекта от традиционната им политика. С тази цел, бележи Тисо, Русия увеличава своите тайни и официални агенти. Пратен е такъв и в Манастир заедно с канцеларисти и драгоман.²¹⁵

²⁰⁹ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 274 — 278. Тази идея се поддържа също от Одеското българско настоятелство и от Славянския комитет в Москва. Те държат обаче висшето училище да бъде в Цариград, а не в Пловдив, както иска Н. Геров.

²¹⁰ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 300 — 303.

²¹¹ Пак там, с. 327 — 328, 339 — 340.

²¹² Пак там, с. 287 — 288, 289, 342.

²¹³ Н. Генчев. Българската национална просвета и Русия след Кримската война . . . , с. 349.

²¹⁴ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 208.

²¹⁵ AMAE, CP, Turquie, Solonique, vol. 3, f. 76 — 79.

В първите си доклади М. А. Хитрово съобщава, че масата от населението в околностите на Битоля е силно привързана към православието и че религиозните дела в Цариград тук нямат голям отзвук въпреки интригите на католишките и протестантските мисионери. Същото впечатление има и австрийският битолски вицеконсул Ф. Р. Соретич. „Доколкото съм в състояние да преценя характера и черковните стремежи на българите, то тъкмо жителите на Охридското каймакство са ония, които най-малко мислят за уния, а, напротив, от пристигането на руския консул тук повече от когато и да е било бленуват за възстановяването на една българска православна патриаршия в Охрид.“²¹⁶ Известно изключение според М. А. Хитрово прави Велес — главен център на българския елемент. Там работели битолските лазаристи начело с Лепавец и негов помощник бил възпитаникът на Одеската гимназия В. Манчов. Руският консул успял да убеди жителите на 12 села да се откажат от услугите на Манчов и на мисионерите, които им предлагали католически книги.²¹⁷

През 1862 г. настъпва известен отлив от униатското движение в Македония, но през следващата година то отново се съживява. Лепавец покровителствува местното население, отпуска му парични заеми с малка лихва и по този начин успява да спечели привърженици на католицизма. Служителите на руското консулство му противодействуват с подобни средства.²¹⁸ И вече през есента на 1863 г. В. Тимаев съобщава на Н. Геров, че действията на католишката пропаганда в последно време са доста неуспешни. Униатските свещеници в две села на Прилепска и Велешка каза са изгонени, а пет ученици напускат католишкото училище в Битоля.²¹⁹ Същото потвърждава през декември и М. Хитрово. Той обръща внимание на особената активност на австрийските агенти, които очевидно искали да запазят Македония в периметрите на своето влияние. Австрийският вицеконсул си позволявал официална намеса в работите на пропагандата. Въпреки косвената поддръжка, с която се ползувала унията от страна на местната власт, и на пряката защита, която получавала отвън, успехите ѝ напоследък са съмнителни. Много от битолските униати се връщат в православието. Заслуги за това има руското консулство и умелото единодействие на М. Хитрово с местния гръцки митрополит, чието поведение, макар да търпи критика в много отношения, е насочено срещу пропагандите.²²⁰ В борбата срещу униатството ние, съобщава М. Хитрово, удържахме блестяща победа. Католиците са разбити във всички пунктове.²²¹ Макар в известна степен преувеличени, заключенията на битолския руски консул отразяват в общи линии действителното положение.

Опитите за закрепване на унията в някои селища на Северна България въпреки твърде анемични и спорадични не остават незабелязани от руската дипломатия. Нейната бдителност в тази част от българските земи се засилва и във връзка с активизирането на протестантските мисионери.

²¹⁶ Доклад на М. А. Хитрово, 9 апр. 1861 и доклад на Соретич, 30 май с. г. — В: Братя Миладинови. Преписка. С., 1964, с. 202 и 237.

²¹⁷ Доклад на М. А. Хитрово, 25 май 1861. — АИИ, кол. IX, а. е. 40, л. 236 — 244.

²¹⁸ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 377.

²¹⁹ Пак там, с. 379.

²²⁰ Доклад на М. Хитрово до Е. П. Новиков, 20 дек. 1863. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 78, л. 47 — 50.

²²¹ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 677.

Особено важна роля в борбата със западните религиозни пропаганди в този район има руското вицеконсулство във Варна, ръководството на което в края на 1859 г. поема небезизвестният славянофил А. В. Рачински. Проблемът за укрепване на руското влияние в противовес на западното продължава да стои в центъра на неговото внимание и той го разглежда в тясна връзка със състоянието на българо-гръцкия църковен конфликт и с развитието на българското просветно-културно възраждане.

Преди всичко А. В. Рачински редовно и подробно информира посолството за действията на мисионерите-методисти Лонг, Претиман и Флокен. Според наблюденията му тяхната пропаганда се разпростира от Търново до Тулча с главни огнища Търново, Шумен, Тулча и Варна. Методите, с които протестантите работят, са много резултатни. Те особено печелят влияние чрез превеждането на богослужбени книги на просто-българско наречие — книги, от които българите чувствуват остра нужда.²²² Изобщо мисионерите използват българо-гръцкия противоречия за своите цели. При това положение според А. В. Рачински на руската дипломация са нужни по-решителни начини на действие, а не само просто наблюдение върху ходовете на съперниците си.²²³

Руският вицеконсул смята, че една от главните причини за успехите на протестантските мисионери в наблюдавания от него район е нежеланието на гръцкия владика да разреши използването на българския език в църквите и училищата.²²⁴ Затова именно той насочва своите усилия за осигуряването на тази важна за българското население придобивка. Но упоритите му настоявания в тази насока през 1860 г. довеждат до половинчати и променливи успехи. Той успява да издействува от митрополит Порфирий само няколко църковни служби на славянски лично в своя чест — резултат, крайно незадоволителен и въпреки това възбудил враждебността на гръкоманската партия срещу представителя на Русия. А. В. Рачински трябвало да понесе упреците, че разпалва раздора между гърци и българи във Варна.²²⁵ Разочарован от невъзможността да преодолее противодействието на антибългарските сили, не получил и очакваната подкрепа от страна на руското посолство, което го инструктирало „да не употребява излишна настойчивост“, през април 1860 г. той ще заяви, че „ако въвеждането на славянско богослужение по пътя на строгата законност се окаже невъзможно, то . . . моето пребиваване е съвършено безполезно и излишно е да се харчат ежегодно за издръжката ми около 2500 рубли“.²²⁶

След неуспеха на опитите му българите във Варна да придобият църквата „Св. Георги“ в средата на 1860 г. А. В. Рачински прави предложение за откриване на руска консулска църква, която би изиграла положителна роля както за развитието на българщината в града и околността, така също и за засилване на руското влияние, твърде незначително в този край благодарение на силните гръцки позиции. Той мотивира своето предложение и с необходимостта Русия да се противопостави на влиянието на западните

²²² АВГР, ф. Посольство в Константинополе, 1860, д. 1612, л. 30 — 31, 84 — 85, 112 — 113 и др.

²²³ Пак там, л. 25 — 26.

²²⁴ Пак там, л. 12 — 14.

²²⁵ Пак там, л. 61 — 62.

²²⁶ Пак там, л. 41 — 43.

държави, които имат във Варна своя католическа църква, обслужвана от капуцинския монах Дамияно и поддържана от чиновника на агенцията „Лойд“ Паоло Флори. От всичко това А. В. Рачински прави извода, че без сериозно изменение в характера и дейността на вицеконсулството то не би могло да донесе желаната от правителството полза. Той настоява то да се издигне в ранг консулство, да се увеличи представителните му средства и „нешатната агентура“, да се организира към него православна църква и евентуално училище за българите.²²⁷

Предложението на А. В. Рачински е разгледано от Министерството на външните работи, от императора и Светия синод. Приема се при условие, че това ще стане със съгласието на гръцкия патриарх или на варненския митрополит.²²⁸ А. Б. Лобанов успява да издействува разрешение от патриарха и през февруари 1861 г. се основава руска консулска църква — параклисът „Свети Никола“, осветен официално на 13 април с. г. Поместен е в наета за целта къща и се издържва от частни подаяния. В него служи архимандрит Филарет (варненецът Иван Доброволски), възпитаник на Херсонската духовна семинария.²²⁹ По-късно А. В. Рачински продължава да се бори за увеличаване издръжката на храма, за изграждането на специална сграда и пр.²³⁰

Създаването на руската консулска църква действително спомага за укрепване на руското влияние в града, а косвено подпомага и борбата срещу униатството и протестантизма. „Без нашата църква борбата с пропагандите щеше да бъде за мен двойно по-трудна, отколкото е сега“, признава и приемникът на Рачински А. А. Олхин.²³¹

Наред с грижите за разчистване пътя на българското влияние в църковно-училищния живот,²³² за набавяне на богослужбна книжнина на църковнославянски език и пр. руското вицеконсулство във Варна следи най-внимателно развитието на българо-гръцкия спор в Цариград и неговия отзвук в Североизточна България.

Пренебрегването на българските искания от патриаршеския събор и грубото противодействие на местната гръцка църковна власт създават условия, щото и в този район, въвлечен сравнително късно в общонационалния ритъм на църковната борба, да се прокрадват гласове, апелиращи за уния със западната църква. Подобно явление служителите на руското вицеконсулство забелязват още през есента на 1860 г. Преводачът на консулството българинът Никола Даскалов лично се срещал с някой си поп Константин и с предводителите на селяните от варненската околност, за да ги разубеди от подобна идея. Той останал изненадан от техните изявления, че са готови да сменят вярата си, но да не останат под ярема на гръцкия патриарх. Изобщо, заключава Н. Даскалов, българите „не само са станали хладнокръвни към Русия, но даже я ненавиждат и разпространяват слухове, че единствено Русия препятствува на българския народен въпрос и че русите

²²⁷ АВВР, ф. Посольство в Константинополе, 1860, д. 1612, л. 97 — 98, 114 — 115; ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 30, д. 376, л. 4 — 12.

²²⁸ Писмо на А. П. Толстой до Филарет Московски, 10 дек. 1860 г. и неговият отговор от 22 дек. с. г. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 30, д. 376, л. 2 — 3, 29 — 31.

²²⁹ Пак там, л. 51 и сл.; П. Н и к о в. Българското възраждане във Варна и Варненско. С., 1934, с. 56 — 59.

²³⁰ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 30, д. 376, л. 63, 75.

²³¹ Пак там, л. 98 — 100.

²³² А. В. Рачински има заслуги и за откриване на българското училище във Варна (П. Н и к о в. Българското възраждане във Варна . . . , с. 59 и сл.).

се стараят да ги подведат отново под гръцка власт, защото това ползува тяхната политика²³³.

Особено се засилват проуниатските тенденции и изобщо активността на западните пропаганди след сключването на цариградската уния и след заточаването на българските архиереи през пролетта на 1861 г. Това кара А. В. Рачински да предприеме през лятото на с. г. специална обиколка на Североизточна България и Търновско с цел да наблюдава действията на пропагандите сред народа. По време на своето пътуване той констатира преди всичко големия подем на църковното движение. В църквите на всички посетени от него селища споменаваха Иларион Макариополски като глава на българската църковна йерархия, а общините били иззели функциите на архиерите. Това разстройство на църковния живот се използвало от мисионерите, които все повече си пробивали път и налагали своите възгледи и концепции за религиозно-духовния живот. И докато привържениците на унията според А. В. Рачински са отделни лица без особено влияние върху общественото мнение, то протестантите системно и умело заздравяват своите позиции. Проповядването от тях либерално образование и свобода на съвестта в тълкуването на светото писание е довело до небрежност и несъобразяване със строгите канони на православната вяра. Особено влиятелен в Търново бил мисионерът Лонг. С цел да парира неговото влияние А. В. Рачински предлага да се открие в Търново с помощта на Русия едно богословско училище. Същевременно той се старае да отклони българските младежи от протестантското училище в Малта и да ги насочи към руските духовни заведения.²³⁴

Тази дейност на варненския вицеконсул не остава скрита за българските привърженици на унията. Въпреки мерките, които той взема, за да прикрие целта на своето пътуване, в „България“ остро реагира, предупреждавайки българското общество да се пази от „руските агенти“, които кръстосват страната.²³⁵

Информирано подробно за положението в Северна България, руското правителство в края на 1861 г. обсъжда въпроса за откриване на ново консулство в българските земи. Очевидно са съществували известни колебания относно неговото местонахождение — София, Търново или Русе, защото Азиатският департамент иска мнение по този въпрос от консулите. Н. Геров например обосновава необходимостта от руски консулски представители и в трите града, но на първо място поставя Търново. Главното му съображение е, че напоследък там са се установили протестантски мисионери,²³⁶ за което многократно съобщавал и А. В. Рачински. Същия аргумент намираме и в доклада на канцлера до императора, с който се предлага новото консулство да бъде открито именно в Търново.²³⁷

И действително, както личи от рапортите на новоназначения през 1862 г. консулски агент в Търново В. Т. Кожевников, основната му задача е да следи за ходовете на западните пропаганди и за отзвуката, който

²³³ АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1860, д. 1612, л. 161 — 164.

²³⁴ Доклади на А. В. Рачински от 31 юли, 10 септ. и 25 окт. 1861. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1861, д. 1613, л. 103, 109 — 115, 119, 139.

²³⁵ България, III, бр. 10, 14/26 авг.; бр. 14, 11 септ. 1861.

²³⁶ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 266 — 267.

²³⁷ АВПР, ф. ГА, I — I, 1861, д. 37, л. 97.

те намират сред българското население. Неговото впечатление е, че „твърдо решили да се съпротивляват на гръцкото влияние“, българите от търновския район смятат унията като спасителен път. И ако българо-гръцката комисия не стигне до някакво благоприятно за тях решение, не е изключено да тръгнат по този път. Още повече, че те съвсем не се интересуват от религиозната страна на църковния си въпрос и възприемат идеята за уния като начин да се избавят от омразното им гръцко духовенство и да получат отделна от Цариградската патриаршия своя национална йерархия.²³⁸

Към усилията на В. Т. Кожевников в борбата с пропагандите се присъединява и Захарий Княжески, назначен за драгоман на търновското вицеконсулство. Неговото внимание е съсредоточено главно към Казанлък, където полските мисионери Пшевлоцки и Добровски постигнали известни успехи сред младежта. Във връзка с това З. Княжески изтъква необходимостта от увеличаване на тайната руска агентура. За тази цел според него биха могли да се използват руснаци, знаещи български език, които под формата на търговци да обикалят България и да агитират против западното влияние.²³⁹

В района на Търново работи и Апостол Конкович. Още в средата на 1861 г. Н. Геров предлага срещу годишно възнаграждение от 500 — 600 рубли той да бъде използван като сътрудник на руската политика. Предложението е мотивирано с дългогодишната привързаност и заслуги на А. Конкович към Русия, с доверието, което имал сред българите и най-вече с извършената от него пропаганда срещу католицизма.²⁴⁰ През 1862 г. А. Конкович продължава да действуват главно в Търновско и успява да отклони някои българи, склонни да последват протестантския мисионер Лонг.²⁴¹ Последният според съобщението на В. Т. Кожевников бил принуден да напусне града и да се насочи към Свищов.²⁴²

През последните месеци на 1862 г. се забелязва нов подем в проуниатската и протестантската пропаганда в Североизточна България, дължащ се според варненския вицеконсул А. А. Олхин на безизходицата в разискванията на смесената българо-гръцка комисия и на новото патриаршеско послание за събиране на владичнината. Олхин има пред вид успехите на протестантите в Шумен, където основават девическо училище, и засилените се проуниатски настроения във Варна. И младите, и старите, подчертава той, напоследък говорят в полза на унията, защото опитът ги бил научил, че гръцката църква постоянно показва нежеланието си да скъса със старите начини на действие. Използувайки своето влияние върху българските първенци, А. А. Олхин поединично им внушава, че унията е ерес, и доказва ползата от запазване на праотеческата вяра. Той даже се обръща към варненския представител в Цариград с молба да предпази своите съграждани от неразумната постъпка. В тази своя дейност А. А. Олхин има помощта на архимандрит Филарет, който проповядвал редовно в консулската църква за твърдост във вярата и народността.²⁴³ Същевре-

²³⁸ АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1862, д. 2549, л. 35 — 37.

²³⁹ Из архивата на Найден Геров, кн. 1, с. 866 — 867.

²⁴⁰ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 256 — 257.

²⁴¹ Из архивата на Найден Геров, кн. 1, с. 923 — 924.

²⁴² ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 78, л. 29 — 30.

²⁴³ Доклад на А. А. Олхин до А. Б. Лобанов, 7 ноем. и 10 дек. 1862. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1862, д. 1614, л. 58 — 62, 72 — 75.

менно вицеконсулт предлага Русия да отпусне няколко хиляди рубли за варненската българска община, остро нуждаеща се от средства, и по този начин да я накара да бъде послушна към руските внушения срещу унията. „Намирайки извън унията подкрепление, което би могло да обезпечи развитието на тяхната народност, българите ще бъдат много радостни да избягнат съединяването с латинската църква.“²⁴⁴

Като действа много активно и тактично срещу западните пропаганди, А. А. Олхин не си прави ни най-малко илюзия, че с подобни контрамерки би могло да се парира западното религиозно-политическо влияние. Той неведнъж заявява, че разпадането на унията ще стане само ако се удовлетворят законните искания на българите, т. е. ако те получат отделна йерархия. Във връзка с тази правилна постановка той много по-отчетливо и открито, отколкото своя предшественик подчертава необходимостта Русия да съдействува за това пред патриаршията.²⁴⁵ А. А. Олхин констатира, че българското движение от ден на ден се стабилизира, и ако в определени моменти проуниатските настроения заглъхват, това съвсем не означава, че опасността е ликвидирана.²⁴⁶

Същата идея защитава и видинският консул М. А. Байков. Информирайки посолството за острите противоречия между българското население и гръцкия владика и за появилите се във връзка с тях проуниатски настроения в града, той като всички свои колеги смята, че само уреждането на българския църковен въпрос ще обезвреди напълно униатската пропаганда.²⁴⁷

Приведените примери създават представа, макар и непълна, за енергичното руско действие срещу българската уния и нейните покровители. Поставена в положение да брани своите позиции в Турция срещу силното конкурентно влияние на западните сили, Русия проявява в случая голяма активност и последователност. За борба с чуждоверските пропаганди тя увеличава консулската си мрежа и тайната агентура, засилва благотворителността към българските училища, църкви и манастири, застъпва се за славянско богослужение в селищата със смесено население. Чрез редица груби, но ефикасни акции, чрез увещания и подкупи, чрез умело сътрудничество с представителите на Цариградската патриаршия и с английските дипломати русите успяват да обезвредят униатската българска община в столицата и да ограничат разпространението на униатското движение в провинцията. Постигнатите в тази насока успехи обаче се оценяват от руската дипломация като временни и нетрайни. Според мнението на почти всички нейни представители опасността от закрепване на униатството и изобщо на прозападната ориентация сред българското общество ще съществува дотогава, докато не бъде разрешен конфликтът с гръцката патриаршия. Затова успоредно с усилията за пряко противодействие на униатското движение Русия предприема по-дейни мерки за уреждане на българо-гръцкия църковно-национален спор в духа на своята помирителна политика.

²⁴⁴ Доклад на А. А. Олхин до Е. П. Новиков, 26 дек. 1862. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1862, д. 1614, л. 76 — 79.

²⁴⁵ Пак там, л. 58 — 62.

²⁴⁶ Пак там, 1863, д. 1615, л. 13 — 14.

²⁴⁷ К и р и л, П а т р и а р х б ъ л г а р с к и. Католишката пропаганда . . . , с. 234 — 235.

РУСКИ ОПИТИ ЗА РЕШАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС 1861 — 1863 г.

Пристъпвайки към ускоряване решаването на българо-гръцкия конфликт чрез взаимно споразумение между двете страни, посолството не се заблуждава относно огромните мъчности, които предстои да бъдат преодоляни. А. Б. Лобанов често повтаря, че виновникът за случилото се на 18 декември 1860 г. е гръцкият патриарх, който искал на всяка цена да остане верен на своите стари грешки, т. е. враждебност и неотстъпчивост към законните български претенции.²⁴⁸ При такава позиция на гръцката църква естествено е да надделее най-екзалтираната сред българите партия, която признава върховенството на папата. Втората и най-многобройна според А. Б. Лобанов е партията, поддържаща искането за независима православна българска църква. Третата, най-умерената, е готова да се запази известно подчинение на Цариградската патриаршия при широка вътрешна автономия.²⁴⁹

Като изхожда от разпределението на силите сред българското общество и от основната линия на Русия да реши въпроса без трусове, които биха я отдалечили от едната или от другата страна, руският посланик преценява, че в своите действия трябва да се опира на умерената партия. Именно от нейните среди да се излъчват представителите, които ще водят преговори с Патриаршията на основа на следната програма: един български архиепископ, заседаващ в синода и подчинен на патриарха само по чисто религиозните въпроси; свободен избор на архиереите от населението; независима вътрешна администрация на българската църква.²⁵⁰ Окуражен от правителството, което одобрява неговите „помирителни“ усилия и го насърчава да действа и занаяпред в същата насока,²⁵¹ княз А. Б. Лобанов незабавно пристъпва към разговори с Йоаким II и Иларион Макариополски.

По програмата на умерените българи патриархът се изказва твърде обезнадеждаващо. Той отхвърля категорично първата точка — за архиепископ, който да представлява в цариградския синод всички български епископи, а по 2-ра и 3-та точка представя нещата така, като че ли българите имат подобни права или че законите на църквата не допускат задоволяването им. Йоаким II не скрива намерението си да отлъчи Иларион от църквата и да го заточи. А. Б. Лобанов се опитва да го убеди в погрешността на подобен ход, който би донесъл непоправими последици. Не помалко безперспективно според руския посланик протича и разговорът му с Иларион Макариополски. Той отказва да поиска прошка от вселенския патриарх и дава да се разбере, че преговорите с него биха били възможни, ако Великата църква веднага обяви реформи, задоволяващи поне изложената програма на умерените българи. От разговора с Иларион А. Б. Лобанов се убеждава, че не може да се разчита, щото българските водачи първи да подадат ръка на патриарха. От друга страна, Йоаким II също не отстъпва

²⁴⁸ Частно писмо на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 21 дек./2 ян. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 263 — 264.

²⁴⁹ Доклад на А. Б. Лобанов, 3/15 ян. 1861. — Пак там, л. 279 — 282.

²⁵⁰ Пак там. Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 10/22 ян. 1861. — Пак там, д. 120, л. 14 — 33.

²⁵¹ Пак там, д. 119, л. 212 — 216.

от своята позиция. Разглеждайки българския въпрос от гледна точка само на властта си, той отхвърля всяко споразумение, което би я накърнило.²⁵² При тези условия, заключава посланикът, сближението между българи и гърци става невъзможно и ще е илюзия да се разчита на някакви отстъпки от страна на Патриаршията.²⁵³

Последните сведения от Цариград убеждават правителството в безизходността на положението. В този критичен момент то е склонно да допусне задоволяване даже на максималните искания на българския народ, стига само да го задържи в лоното на православието. Според едно изказване на външния министър българският въпрос може да се разреши единствено по два начина: или българите ще съставят отделна православна църква, както в отколешно време, която ще признава първенството на вселенския патриарх, или всички ще приемат унията и ще се подчинят на папата. Императорът също предпочитал една нова православна църква в Турция, отколкото преминаването на българския народ под властта на Рим. Това мнение А. М. Горчаков споделя с Филарет Московски, като разчита, че той би помогнал да се преодолее реакцията на Светия синод към действията и схващанията на светската дипломация. Впрочем в края на писмото министърът на външните работи открито заявява, че Александър II желае руската църква да присъедини своите усилия към тези на посланика им в Цариград, за да се убеди патриархът да отстъпи пред исканията на българите и да се прекрати пагубният раздор „чрез признаването на българската църква за самостоятелен член на православната челяд, както един от неговите предшественици постъпи с елинската църква“.²⁵⁴

Руският синод се противопоставя на правителственото предложение и отново най-краен е оберпрокурорът. Граф А. П. Толстой настоява, че трябва да се въздържат от укоризнени изказвания за гръцкото духовенство, а пред българите да показват, че не одобряват народната вражда, стигнала до готовността да се пожертвува православието. Като отхвърля възможността за църковно отделяне на българите под каквато и да било форма, той изтъква старото си съображение, че в „Европейска Турция едва ли ще се намери епархия, град или паланка, където българското население да не е смесено с гръцкото“.²⁵⁵

Без да подкрепя крайните възгледи на оберпрокурора, които по същина съвпадат изцяло с позицията на Цариградската патриаршия, Филарет Московски също се обявява против официалното ангажиране на руската църква с българо-гръцкия спор. Той не вярва, че нейната интервенция пред вселенския патриарх би спомогнала за положителното решение на разпратата, по-скоро би заплашила мира между гръцката и руската църква.²⁵⁶

²⁵² Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 10/22 ян. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 14 — 33.

²⁵³ Пак там, л. 34 — 35.

²⁵⁴ Писмо на А. М. Горчаков до Филарет Московски, 25 ян. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 36 — 37.

²⁵⁵ Писмо от А. П. Толстой до Филарет Московски, 25 ян. 1861. — Пак там, л. 38 — 41.

²⁵⁶ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 240 — 242.

Успоредно с тези разисквания, в хода на които до нищо ново не се стига, трябвало спешно да се даде отговор на няколко конкретни въпроса, поставени от цариградското руско посолство. По първия — относно намерението на Йоаким II да отлъчи Иларион Макариополски — в Петербург са единодушни, че А. Б. Лобанов всячески трябва да го отклони от подобна крайна стъпка.²⁵⁷ Ако все пак се стигне дотам, Русия не бива с нищо да се окаже замесена в това решение.²⁵⁸ Верен на църковните канони, Филарет допълва, че ако все пак турското правителство признае българската църква, а патриархът отлъчи българските епископи, тогава руският синод не бива да влиза в общение с отлъчените, защото те се намират в незаконно положение.²⁵⁹ Усилията на посолството за предотвратяване на разкола могат да бъдат подпомогнати само чрез неофициално пратеничество до цариградския патриарх. А. Б. Лобанов, А. М. Горчаков и Филарет виждат като подходящ за подобна мисия архимандрит Антонин, прехвърлен от Йерусалим в Цариград на мястото на Петър Троицки. Последният е сменен поради отявлението си гръкофилство и лично Филарет го обвинява в нескрито пристрастие към гръцкото духовенство.²⁶⁰ Граф А. П. Толстой, който не одобрява обективизма на арх. Антонин и намира в неговите писма по българо-гръцкия спор „много странни мисли“²⁶¹, се старае да отклони тази кандидатура. С подкрепата на императрицата той предлага тамбовския епископ Теофан.²⁶²

За интервенция от страна на руската църква пред Патриаршията настоява и белградският митрополит Михаил. Той също вижда пътя за парирание на западните пропаганди в скорошното уреждане на българо-гръцкия конфликт и отрежда активно място за това на авторитетния пред Великата църква руски Синод.²⁶³

Идеята за пратеничество на руската църква пред вселенския патриарх, обсъждана продължително в Петербург, остава безплодна, както впрочем и други идеи, касаещи по-активна намеса в църковния спор.²⁶⁴ Междуременно работите в Цариград се приближават отново до неприятна развръзка. Въпреки настоятелните съвети на А. Б. Лобанов да не се наказват българските архиереи Цариградската патриаршия прибегва към тази мярка. Свиканият набързо църковен събор на 24 февруари 1861 г. осъжда действията на Иларион Макариополски и Авксентий Велешки, низвергва

²⁵⁷ Телеграма на А. М. Горчаков до А. Б. Лобанов, 24 ян. 1861. — АВПР, ф. Канцелярия, 1861, д. 39, л. 23.

²⁵⁸ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 227 — 231; ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 36 — 37, 38 — 41.

²⁵⁹ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 232 — 239.

²⁶⁰ Пак там, с. 183 и сл.

²⁶¹ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 142 — 150. Арх. Антонин и в по-сетнешните си информация по църковния ни въпрос продължава да бъде много по-критично настроен към гръцкия клир от своя предшественик и да ратува за непосредствена намеса на руската църква в българо-гръцкия конфликт. (Вж. например записката му от 12 май 1861. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 263 — 272). Както признава сам А. Б. Лобанов, между тях имало пълно единомислие (Пак там, л. 247 — 248).

²⁶² ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 50 — 51.

²⁶³ Писмо от Балабин — Виена до А. М. Горчаков, 3/15 март 1861 г. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 231.

²⁶⁴ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 151 — 156. Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 247 — 251.

ги и решава да бъдат заточени. Същият събор изработва проект от 15 точки с отстъпките, които Патриаршията може да направи на българския народ. Тези отстъпки се свеждат фактически до правото да се използва българският език в църквите и училищата, архиепископите в българските епархии да знаят езика на населението, а то от своя страна да предлага кандидати за вакантните епархии. Очевидно е, че подобна програма никога не би задоволила нашия народ, който с основание я посреща повече като подигравка от страна на гръцката църква, отколкото като доброжелателно отношение. Филарет Московски също преценява „15-те точки“ като незадоволителни. Според него патриаршеските обещания трябва да имат по-определен и по-обезпечаваш характер, за да удържат българите в православие.²⁶⁵

След отлъчването на Иларион Макариополски възможността да се уреди българският въпрос с неговото участие се прекъсва. В този момент особено важно за руската дипломатия е в чии ръце ще попадне предводителството на националното движение. Затова посолството се старее да изведе на мястото на Иларион човек по-умерен, верен на Русия и на православие, приемлив както за Портата, така и за Патриаршията и най-вече склонен да преговаря с гръцката църква. Според А. Б. Лобанов най-подходящ за предстоятел на българския цариградски храм е Антим (бъдещият български екзарх), който е руски възпитаник и много „поразсъдлив“ от Ил. Макариополски.²⁶⁶

Освен на него посланикът разчита и на съдействието на княз С. Богориди. Още в началото на януари той подхвърля идеята да се привлече като посредник между българите и Патриаршията човек, неангажиран пряко в борбата и авторитетен както пред двете спорещи страни, така и пред Високата порта. И като най-подходящ изтъква Богориди.²⁶⁷ Два месеца по-късно на събрание на цариградските българи Богориди по взаимна уговорка с А. Б. Лобанов предлага да се поднови настоятелството на българския храм и да се състави 12-членна комисия, която да се занимава с църковния въпрос.²⁶⁸ Тази комисия според лобановия замисъл трябвало да включи по-умерени и по-малко компрометиращи личности, отколкото са членовете на старото настоятелство.²⁶⁹ В едно от поредните събрания на цариградската община действително е съставена подобна комисия начело с Богориди. Но и този път Високата порта, за която очевидно не останало в тайна, кой е истинският подбудител на това начинание, не признава комисията. Али паша квалифицирал тази инициатива като опит за административна независимост и затова побързал да я провали, заключава А. Б. Лобанов.²⁷⁰ Поведението на турското правителство в този случай, както и с наказанието на българските епископи цели да разпалва взаимната вражда и в крайна сметка да компрометира помиренческите стъпки на Русия. Впрочем относно това посланикът не се заблуждава.

²⁶⁵ Собрание мнения и отзъвов Филарета . . . , с. 256 — 259.

²⁶⁶ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 7/19 март 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 100.

²⁶⁷ Пак там, л. 14 — 33, 34 — 35.

²⁶⁸ Пак там, л. 139 — 141.

²⁶⁹ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 100.

²⁷⁰ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 21 март/2 апр. 1861. — Пак там, л. 178 — 183.

Същевременно той остава с впечатлението, че след уталожването на националистическите страсти около решението на събора за низвергване на Иларион и Авксентий, сред мирския гръцки елемент на столицата се прокрадват все по-трезви гласове, а именно, че едно съглашение на основата на „15-те точки“ е желателно. Но за да стане то възможно, трябва да се отстраня гръцкият клир и преговорите да минат в ръцете на светски представители.²⁷¹ Уловил се за тази идея, руският посланик насочва усилията си към създаване на смесена българо-гръцка мирска комисия, което Александър II напълно одобрява.²⁷² Тази мярка е насърчена и от сръбския министър Илия Гарашанин, намиращ се по това време в турската столица за уреждане на спорни въпроси между Сърбия и Турция и едновременно за тайни преговори с гръцкия посланик М. Рениерис с оглед сключването на гръцко-сръбски съюз.²⁷³ Много скоро на А. Б. Лобанов се отдава да обсъди идеята за смесена комисия с Али паша. Поводът за състоялия се разговор е заповедта на турското правителство за заточването на Ил. Макариополски и Ав. Велешки, издадена неслучайно в деня, когато ръкоположеният от папата за духовен глава на българските униати Й. Соколски се очаквал да пристигне в Цариград. Цариградските българи посрещат правителственото решение с демонстрации на недоволство и настояват поне временно да се отложи арестуването на техните епископи, за да могат да участвуват във Великденската служба. Едновременно с това те се обръщат към представителите на великите сили с молба за интервенция пред Високата порта в тяхна полза.²⁷⁴

На състоялата се среща на дипломатическите представители по въпроса за състоянието на българо-гръцкия конфликт и за съдбата на низвергнатите архиереи особено инициативен е А. Б. Лобанов. Той предлага великите сили да отправят към турското правителство съвет да не прибъгва до заточаването им, което би нарушило обществения ред в столицата, и да му препоръчат да състави една мирска комисия за разглеждане на спорните въпроси. На лобановото предложение възразява австрийският посланик Прокеш и пруският Голтц с аргумента, че това е религиозен проблем и не е удобна намесата в него. Представителят на Русия отговаря, че подобни декларации за ненамеса не пречат на западните държави да покровителствуват действията на религиозните пропаганди. Главен обект на неговите нападки е английския посланик сър Хенри Булвер, комуто А. Б. Лобанов напомня за неотдавнашните опити на протестантските мисионери да спечелят Ил. Макариополски и привържениците му за протестантизма, обещавайки им от името на английското посолство политическо покровителство. Булвер, разбира се, отрича съучастничеството си в акцията на мисионерите и в крайна сметка подкрепя предложението на А. Б. Лобанов за постъпки пред Портата в защита на българите.

²⁷¹ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 178 — 183.

²⁷² Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 4/16 апр. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 312 — 313.

²⁷³ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 11/23 апр. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 206 — 207.

²⁷⁴ Вж. например Обръщението до френския посланик, 3 май 1861 г., подписано от 75 души. — АМАЕ, СР, Turquie, vol. 349, f. 271 — 272; и до А. Б. Лобанов-Ростовски. — АВПР, ф. ГА, V — А₂, 1861, д. 528, л. 162.

В заключение всички участници в срещата се съгласяват да направят известни внушения в този дух пред Али паша.²⁷⁵

Преговорите на А. Б. Лобанов с останалите представители на великите сили са посрещнати обаче с неодобрение от руската църква. Според синодът проблемите на православната общност в Турция могат и трябва да се обсъждат само с цариградския патриарх или с другите православни църкви. Фактът, че руският посланик се обръща не към патриарха, а към дипломатическите представители на тези държави, които са най-заинтересувани от отпадането на българския народ от православиято, се квалифицира като погрешна стъпка. Изобщо може да се съжاليا, заключава Филарет, че отношенията между А. Б. Лобанов и Йоаким II напоследък са много охладнели и че се допуска въпросите на православиято да попадат в ръцете на хора враждебни към него.²⁷⁶

И така отново проличава липсата на единство между руската дипломация и църквата. Последната в лицето даже на най-толерантно настрояния към българите свой представител Филарет държи стриктно да се спазва църковният ред и да се пази независимостта на православните йерархии от всякакво друговерско вмешателство дори когато то е оправдано от политическа гледна точка. Същият е случаят и с отношението към отлъчените архиереи. Докато посолството се опитва да предотврати тяхното заточаване, за да не се възбужда още повече недоволството сред българския народ, то Светият синод е на мнение, че Иларион и Авксентий, веднъж отлъчени, трябва да бъдат отдалечени от Цариград.²⁷⁷

Пак от гледна точка на църковните канони Филарет Московски намира за несъобразни и „8-те точки“, предложени на 12 юли 1861 г. от българските представители на великия везир Али паша. Същевременно обаче той осъжда и острия тон, с който гръцкият патриарх отхвърля тази програма, вместо да се възползува от случая, за да влезе в преговори с тях.²⁷⁸ По повод на „8-те точки“ Филарет отново лансира идеята за една автономна църковна област начело с търновския митрополит като екзарх (представител) на българските епархии в синода на Патриаршията.²⁷⁹

Неуспехът на руската дипломация да придвижи що-годе напред решаването на българо-гръцкия конфликт по пътя на взаимни обсъждания, невъзможността ѝ да подкрепи рационално българите дори в такива случаи, какъвто е предотвратяване низвержението и заточаването на народните владци, подтикват даже и най-умерените сред цариградските българи да се обърнат за съдействие към турското правителство. В началото на 1862 г. на великия везир Фуад паша е връчена нова, „много буйна“ по думите на Лобанов петиция за признаване на отделната българска църква. Обезпокоена от сръбските събития и от революционните брожения сред българите,²⁸⁰ Високата порта решава да приведе в действие

²⁷⁵ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 25 април/7 май 1861 г. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, л. 120, л. 212 — 217; Доклад на Лавалет до Тувенел, 8 май с. г. — АМАЕ, СР, Turquie, vol. 349, f. 256 — 265. Вж. и К и р и л, П а т р и а р х б ъ л г а р с к и. Католишката пропаганда . . . , с. 258 — 263.

²⁷⁶ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 276 — 282.

²⁷⁷ Пак там.

²⁷⁸ Пак там, с. 293 — 300.

²⁷⁹ Пак там, с. 288 — 293.

²⁸⁰ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 4/16 септ. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, л. 121, л. 123 — 125.

подхвърлената още през 1861 г. идея за свикване на смесена българо-гръцка комисия, която да се занимае с „8-те точки“. Така делото по смесената комисия минава в турски ръце — обстоятелство, за което според Филарет трябва само да се съжالياва. Единственото, което в момента остава на руската дипломация, е да окаже влияние при избора на членовете на комисията и да съумее да я насочва в бъдещата ѝ работа.²⁸¹

Особена амбициозност посолството проявява, за да наложи участието от българска страна на Партений Полянски, когото смята за свое доверено лице. Първоначално Патриаршията се противяла, защото Партений бил под разследване във връзка със спора му със солунския митрополит, но впоследствие отстъпила.²⁸² Същевременно А. Б. Лобанов с одобрението на Филарет се опитва да постави Партений начело на българския цариградски храм.²⁸³ Тази руска инициатива е провалена от българската цариградска община, която изисквала от него да не споменава името на гръцкия патриарх в богослужението.²⁸⁴

Междувременно минават няколко месеца в протакания, докато се установи съставът на комисията. За това допринасят и пререканията между патриарха и смесения съвет към цариградския Синод. Едва от средата на 1862 г. комисията пристъпва към разглеждане на „8-те точки“ и обсъжданията продължават цяла година, без да се стигне до някакъв резултат. Вниманието на руското посолство през цялото това време е погълнато от работата на българо-гръцката комисия, в течение на която са държани правителството, руската църква и Филарет Московски. Тук няма да се спирам на всички онези подробности в разискванията, богато отразени в руската документация, и на отношението на Русия към всеки отделен въпрос. Прави впечатление обаче, че представителите на руската дипломация и църква, от една страна, непрекъснато упрекуват гърците за проявяваната неотстъпчивост, дразнят се от пряката намеса на Али паша в обсъжданията, същевременно намират, че и българите трябва да направят известни компромиси. Така например по основния въпрос за народностния състав на синода на Цариградската патриаршия Филарет определя българското искане за равно представителство като несъобразно, защото ще засегне самолюбието на гърците.²⁸⁵

Работата на комисията продължава и през следващата 1863 г. без изглед да достигне до споразумение, приемливо за двете страни. Междувременно сред смесения съвет и синода на Патриаршията се засилва недоволството от Йоаким II, обвинен в неспазване на устава. Руското посолство подкрепя гръцката молба до Високата порта за уволняването му с надеждата, че неговият приемник би придвижил по-успешно уреждането на българския църковно-национален въпрос.²⁸⁶ В избора на нов патриарх българските представители отказват да участвуват. По повод на това временно управляващият посолството Е. П. Новиков споделя, че

²⁸¹ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 21 яну./1 февр. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 121, л. 70; Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 322 — 323.

²⁸² ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, л. 44, 46 — 50, 54 — 60.

²⁸³ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 318 — 319.

²⁸⁴ Пак там, с. 333 — 334, 335 — 336.

²⁸⁵ Пак там, с. 337 — 338, 339 — 340.

²⁸⁶ Доклади на Е. П. Новиков до А. М. Горчаков, 25 юни/7 юли и 2/14 юли 1863. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 212 — 213; ф. 832, оп. 1, д. 111, л. 2 — 8.

независимо какъв ще бъде изходът от патриаршеския избор, продължителността на борбата между българи и гърци е довела до взаимно изтощение и работата на смесената комисия е в задънена улица. Напразно той се опитвал да склони двете страни към безпристрастие и отстъпчивост.²⁸⁷ Известни надежди хранел да внуши това поне на новия патриарх Софроний, избран през септември 1863 г. Е. П. Новиков поискал от него да му посочи крайната граница на отстъпките, които е склонен да направи.²⁸⁸ И когато патриархът излага своето мнение по този въпрос, ръководителят на посолството намира, че предвидените от гърците концесии са крайно незадоволителни. От друга страна, продължава Е. П. Новиков, българските представители упорито преследват административното разделяне на църквите и като не разчитат в това отношение на руска поддръжка, те се държат крайно предпазливо с нас. Страхувайки се да поеме отговорност по българския въпрос, Софроний лансира идеята за свикване на едно гръцко събрание, в ползата от което се съмняват както Али паша, така и Е. П. Новиков.²⁸⁹

На 21 февруари 1864 г. в Цариградската патриаршия е свикано общо събрание от духовници и миряни за разглеждане на църковния ни въпрос. Отстъпките, които то приема в полза на българите, са крайно недостатъчни и справедливо предизвикват възмущението на нашия народ. Руското посолство също ги намира „недаващи съществена гаранция за българската страна“. Според Е. П. Новиков събранието поставя българо-гръцкия спор в още по-затруднено положение и отново потвърждава неспособността на двете страни за омиротворяване. Това ще ускори вмешателството на Високата порта, която единствена е в състояние да приключи дългогодишния спор.²⁹⁰

Направеният преглед показва, че в годините 1861 — 1863 руската дипломация не съумява да постигне нито една що-годе сериозна стъпка на сближение между водачите на българското движение и Цариградската патриаршия. Нейната посредническа помирителна тактика, усложнявана от упоритостта на гръцката и българската страна, претърпява крах. Русия е застрашена да загуби своето влияние върху вселенската църква, в Гърция и сред българския народ. Патриаршията, свикнала отколе да бъде поддържана морално и материално от руската държава, сега възприема всеки опит за защита на българските интереси или всеки съвет за отстъпчивост като незначитане на своя авторитет и права. Още по-бурно реагират на руските помирителни начинания гръцките светски среди в Турция и Кралството. Те тълкуват действията на Русия като антигръцки и развяват лозунга, че панславизмът е главната опасност и враг на панелинизма.

Българите от своя страна окачествяват руската политика по църковния ни въпрос като недостатъчно ефикасна да защити националните им интереси. Колебливата и половинчата подкрепа, която получават,

²⁸⁷ Доклад на Е. П. Новиков до А. М. Горчаков, 30 юли/11 авг. 1863. — ЦГИАЛ, ф. 797. оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 147 — 149.

²⁸⁸ Доклади на Е. П. Новиков до А. М. Горчаков, 12/24 ноем. и 10/22 дек. 1863. — Пак там, ф. 832, оп. 1, д. 111, л. 50, 52 — 53.

²⁸⁹ Доклад на Е. П. Новиков до А. М. Горчаков, 17/29 февр. 1864. — Пак там, ф. 797. оп. 27, д. 426, ч. V, л. 26—27.

²⁹⁰ Кирил, Патриарх български. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос . . . , с. 39 — 41.

не отговаря на техните надежди. Някои среди от българското общество, особено прозападните, открито наричат руските действия гръкофилски. Особено се „изстудяват“, както се изразява Н. Геров, чувствата на българите към Русия в периода 1861 — 1862 г., когато противно на очакванията им тя се противопоставя на признаването на църковната им йерархия за независима.²⁹¹ Същото впечатление има и новоназначеният на секретарска служба в руското посолство Сава Филаретов. В началото на 1862 г. той пише до Н. Геров: „Българите са се много настроили против Русия, правят доста грешки, та па и на нас, що сме на руска служба, гледат някак подозрително.“²⁹² Мнението за засилващото се антируско настроение в България заради позицията на Русия по църковния въпрос стига и до Н. М. Тошков в Одеса.²⁹³ За това настроение през 1861 — 1862 г. допринася и акцията за преселване на българи в Русия, възбудила основателно острия протест на българските патриотични среди, на такива представители на обществото като Г. С. Раковски.

Подозрителността и отчуждеността на българската общественост към Русия не остават скрити и за английската дипломация. Според Лонгуърт най-важната причина за „отдалечаването на българите от Русия е съзнанието за нейната заговорническа дейност с Патриаршията, насочена срещу тяхната църковно-национална свобода“. И той препоръчва Високата порта да се възползва от възможността да удовлетвори законните права на своите поданици и да не разреши на Русия да вземе инициативата, което Лонгуърт прозорливо предвижда, че тя ще направи, за да си възвърне напоследък загубеното влияние върху българите.²⁹⁴

От недостатъчно активната намеса на руската дипломация са недоволни и българските русофилски кръгове, включително и тези от тях, които непосредствено са свързани с нея. Верни на своето убеждение, че църковният ни въпрос трябва да се реши не зад гърба на Русия, а с нейното решително участие, те продължават опитите си да влияят за по-нататъшната ѝ пробългарска ориентация.

ПОДГОТОВКА ЗА ПРОМЯНА В РУСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ КУРС

Българската колония в Русия следи с жив интерес развитието на църковното движение. Тя се осведомява за перипетиите и хода на събитията от българските вестници, от кореспонденцията си с българите в Цариград и от вътрешността на страната. За нея не е тайна и насоката на руските действия по българо-гръцката разпра, както и впечатлението, което те произвеждат сред обществеността в България. Искрено симпатизиращи на борбата на своите сънародници срещу Цариградската патриаршия, най-видните и влиятелни представители на българската колония в Русия предприемат редица мерки да склонят руските светски и църковни среди за по-решителна подкрепа на българската страна, както и да популяризират българската кауза сред руската общественост. Макар твърде непълни, сведенията, с които разполагам, показват активизирането в тази насока след 3 април 1860 г. и особено след сключването на цариградската уния.

²⁹¹ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 274 — 278.

²⁹² Из архивата на Найден Геров, кн. 2, с. 596.

²⁹³ Пак там, с. 434.

²⁹⁴ PRO, FO 78/1869.

В началото на декември 1860 г. игуменът на Добровецкия манастир архимандрит Натанаил, по-сетнешен Охридски и Пловдивски митрополит, се обръща към Филарет с молба да въздейства на руското правителство и на императора за по-твърда защита на българските интереси. Разчитайки на авторитета на московския митрополит и запознат очевидно с по-либералните му възгледи върху българо-гръцкия конфликт, Натанаил излага пред него своето мнение за руската политика с дълбока искреност. „Руското царско министерство, пише той, действа повече в полза на фанариотите, а противдейства на своите единоплеменни братя, които винаги са били предани на Русия. А нима, ако българите приемат католицизма или протестантството, Русия няма да загуби? И обратното, ако на българския народ се даде исканото от него свещеночахалие, то нали ще спечели православната църква? Вярно, единоплеменност и човечност задължават руското правителство да се погрижи за българския народ.“ Писмото е подписано „Един от верните на Русия, но желающа доброто и на своята нация Българин“²⁹⁵.

Одеското българско настоятелство като организационен център на българската колония в Русия също се заема да разяснява и популяризира църковния ни въпрос, като пледира за решително руско застъпничество в неговото уреждане. Преди всичко настоятелството прави внушения чрез своя попечител одеския архиепископ Дмитрий Херсонски. Този висш духовник споделя официалното мнение на руската църква, което е неблагоприятно за нашия народ. Идеята, че българите нямат право на църковна независимост, преди да са получили политическа, той развива в писмото от 24 ноември 1860 г. до Н. Палаузов. В отговор Н. Палаузов отправя няколко писма до Дмитрий Херсонски, които, макар и доста умерени, по същество са критика на руската църковна политика. Така например на 14 декември той пише: „Русия, въпреки че ни желае доброто, все пак гледа повече своите интереси . . . Руското посолство води по нашия въпрос съвсем противна политика и причинява вреда не само на Русия, не само унищожава 200-годишните ѝ намерения, но даже много поврежда и на българите.“²⁹⁶

Като осъжда крайната програма на цариградските българи и се съгласява с Дмитрий Херсонски, че за пълната независимост на църквата е необходима политическа самостоятелност, Н. Палаузов същевременно подчертава, че църковно-националното движение не може да бъде спряно и напразен ще бъде труда на всеки, който предлага на българите примирение или подчинение на гърците. И отново прибегвайки към главния коз за внушение пред русите, Н. Палаузов подчертава, че за да се предотврати разпространението на западното влияние в България, народът трябва да получи известно удовлетворяване на своите желания. А за това е необходима активната намеса на руския Синод пред Цариградската патриаршия, за да допусне тя създаването поне на отделна българска област начело с митрополит, зависим от вселенския патриарх. „Голяма услуга ще направите, Ваше Високопреосвещенство, и на православието, и на българите, ако склоните Светия синод да вземе непосредствено участие в българо-гръцката разпра.“²⁹⁷

²⁹⁵ Писмото е от 9 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 174.

²⁹⁶ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 82 — 84.

²⁹⁷ Писмата от 19 и 23 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 71 — 76.

Одеският архиепископ очевидно не предприема постъпки в този смисъл. В отговора си до Н. Палаузов той се ограничава да сподели отново опасенията си от успехите на унията, да го осведоми, че руският посланик се опитвал пред патриарха да защити българите, и да го накара да пише в „Одески вестник“ срещу българските униати.²⁹⁸ Същевременно Дмитрий Херсонски информира Синода за мнението на одеските българи, препращайки до оберпрокурора писмата на Н. Палаузов.

Вероятно пак чрез посредничеството на Одеското настоятелство и неговия попечител в руския Синод са препращани и писма на български дейци от Цариград, които осведомяват за развитието на българо-гръцките противоречия, за подбудите на униатите, за тяхното увеличаване и пр. Откъси от подобни писма на Т. Бурмов, Хр. Арнаудов и др. намираме в архивите на Синода и на Филарет Московски.²⁹⁹

Но докато мнението на българите за активизиране на руската политика не намира сред Синода очаквания ефект, то резонира сред славяно-филските и близките до тях кръгове. Московският славянски комитет още със създаването си има за задача да противодействува на западните пропаганди сред южните славяни и в частност сред българския народ и чрез просветно-културна благотворителност да укрепва руското влияние. Във връзка с това той проявява интерес и към българо-гръцката църковна разпра. Този интерес става още по-оправдан след акта на цариградската уния и първите големи успехи на католишката и протестантската пропаганда. По тези въпроси комитетът се осведомява главно от български източници. На първо място той черпи сведения от българския периодичен печат. Одеското настоятелство, посредством което най-вече поддържа връзки с българите, също го информира за събитията в България. В комитета са предадени и цитираните по-горе писма на Н. Палаузов до Дмитрий Херсонски.³⁰⁰ Комитетът има контакти с консулите в нашите земи и е в течение на някои от важните им доклади. Интересно е, че Н. Попов, препечатвайки част от тези доклади, нарича техните автори — А. В. Рачински, Н. П. Шишкин и Н. Геров — кореспонденти на славянския комитет.³⁰¹ Комитетът е в тясна връзка и с живеещите в Москва българи. Последните представят специална записка с данни из историята на някогашната независима българска църква.³⁰² Н. Попов съобщава и за инициативата на московските българи, подкрепена от някои руснаци, за учредяване на общество в помощ на южните славяни в противовес на съществуващото в Париж дружество за обръщане на българите в католичество. Проектоставът предвижда осигуряване следването на повече южни славяни в Русия и откриване на училища в българските земи. Този проект обаче не е реализиран.³⁰³

Всички тези сведения, твърде фрагментарни и оскъдни, говорят все пак за интереса на Московския славянски комитет към българо-гръцкия конфликт. Но, както правилно отбелязва С. А. Никитин, неговият интерес не е достатъчно действен.³⁰⁴ Засега не разполагаме с данни комитетът да е

²⁹⁸ Писмото от 19 ян. 1861. — НБКМ, БИА, ф. 113, а. е. 3, л. 21 — 22.

²⁹⁹ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 223 — 225.

³⁰⁰ Н. П о п о в. Цит. съч., с. 52 — 58.

³⁰¹ Пак там, с. 99 — 116.

³⁰² Пак там, с. 60 — 61.

³⁰³ Пак там, с. 61 и сл.

³⁰⁴ С. А. Н и к и т и н. Славянские комитеты в России . . . , с. 122.

предприел някакви постъпки пред правителството или пред Синода в защита на българското църковно движение. А ако съдим по съдържанието на отправеното в началото на 1861 г. писмо до цариградските българи, той е бил на позицията на официалната руска политика за уреждане на българо-гръцките противоречия по пътя на посредничества, взаимни отстъпки и мирно съглашение.³⁰⁵

Но ако като цяло Московският славянски комитет в началото на 60-те години се проявява повече като пасивен наблюдател, то някои негови членове допринасят твърде много за популяризирането на нашата църковно-национална кауза. Имам пред вид главно публицистичната дейност на И. С. Аксаков и М. Н. Катков, които с активното участие на някои българи, живеещи в Русия, поставят отново българския църковен въпрос на страниците на руския периодичен печат.

Обсъжданията на българо-гръцката разпра в периодичния печат, прекъснати от духовната цензура в 1858 г., са подновени от Спиридон Палаузов. През 1860 г. в „Северная пчела“ той започва да публикува серия от уводни статии по църковния ни въпрос.³⁰⁶ Към него той подхожда исторически, разглеждайки основните моменти от миналото на българската самостоятелна църковна организация, българо-византийските църковни отношения през Средновековието, съдбата на Търновската патриаршия след падането на България под турска власт и положението на нашия народ под зависимостта на Патриаршията в Цариград. Със силата на историческия аргумент Сп. Палаузов обосновава правото на съвременните българи да се борят за своята църковна независимост. Едновременно, като взема повод от антибългарската брошура на Т. Филипов, той обвинява в късогледство и пристрастие всички онези сили, които са против справедливата борба на българите срещу фанариотската власт.³⁰⁷ След четвъртата статия духовната цензура забранява печатането. По този повод Сп. Палаузов пише до В. И. Григорович: „На всичко това нашият Свети синод, или по-точно оберпрокурорът му, гледа така тясно, с такова лицемерие и пристрастие към гръцкото духовенство, че не знаеш на какво да се удивляваш, на невежеството му или на упорството. Аз се заех да докажа фактическите причини, а моите статии се подхвърлиха на забрана.“³⁰⁸ По този повод оберпрокурорът на Синода писал до шефа на духовната цензура, че макар българите да са справедливи в исканията си да имат свое народно духовенство, не трябва да се допускат статии, които явно настройват против гръцката църква.³⁰⁹

През пролетта на 1861 г. цензурата се възпротивява да бъде публикувана и статията „Писмо от България“. Основанията на граф А. П. Толстой са следните: тъй като всяка критика на висшата йерархия разколебава уважението към църковната власт и като се има пред вид сегашното разделение между цариградското духовенство и българите, довело до веротстъпничество, руската преса трябва да остане неутрална и да не позво-

³⁰⁵ Н. Попов. Цит. съч., с. 61.

³⁰⁶ Сп. Палаузов. Избрани трудове. Т. I. Под ред. на В. Гюзелев и Хр. Коларов. С., 1974, с. 500 — 529.

³⁰⁷ Хр. Коларов. Едно неизвестно изследване на Сп. Н. Палаузов. — В: Славистични студии на ВТУ „Кирил и Методий“. С., 1973.

³⁰⁸ Цит. по С. А. Никитин. Национальное движение на Балканах . . . , с. 189.

³⁰⁹ Пак там.

лява публикуването на „резки упреци“ срещу гръцкото духовенство. „Не мога да призная за безвредно, продължава оберпрокурорът, възбуждането у нас на надеждата за привършване на разпратата в полза на българите.“³¹⁰

Въпреки ограниченията на духовната цензура руските вестници и списания продължават да обсъждат проблемите на българо-гръцката разпра. Първенство в това отношение държат славянофилските издания, представявани през разглеждания период главно от в. „День“ на И. С. Аксаков. Основан през пролетта на 1861 г., когато ръководството на Московския славянски комитет се поема фактически от М. Погодин, И. С. Аксаков и Е. П. Ковалевски, „День“ е поставен в служба на задачите на комитета и е на практика негов печатен орган.³¹¹ В „Славянския отдел“ на вестника редовно сътрудничат българи и най-вече Райко Жинзифов.³¹² Прегледът на материалите в „День“ по българския църковен въпрос, направен от С. А. Никитин,³¹³ показва, че по тематика те са насочени към няколко главни проблема: На първо място, целят да разкрият положението на българския народ под духовната власт на Цариградската патриаршия. В течение на векове гръцкото духовенство е спъвало политическото, нравственото и културното развитие на българите. То има вина за сегашното им „жалко състояние“, за това да не бъдат известни на света, включително и на братята си руси, за които всички православни в Османската империя се отъждествяват с гърците. Привеждат се примери за грабителството на гръцките архиепери, за доносите, които правят пред турската власт за българските учители и духовници. Разкрива се тяхната и на гръцкото кралство панелинистична пропаганда, целеща да обоснове гръцките претенции над българските земи, най-вече над Македония. С повторящата се често в статиите, писани от българи, мисъл, че фанариотското владичество е по-опасно и от турското, се солидаризира и редакцията на вестника. Макар нападките срещу гръцкото духовенство поради ограниченията на цензурата да са в по-умерена форма, отколкото критиката в българския печат, то по същество не се отличават от нея.

На второ място, материалите целят да запознаят руската общественост с характера на българо-гръцкия спор и с важни моменти от неговото развитие. Популяризира се идеята, че българското движение за самостоятелна църква е в същност движение за запазване и признаване на българската народност, за свободен духовнокултурен живот. То е напълно справедливо движение и произтича от саморазвитието на възраждащата се нация. Наред с някои информации върху българо-гръцките противоречия в отделни селища, като Плевен, Русе, Търново, Скопие и пр., особено подробно се разглежда въпросът за работата на смесената българо-гръцка комисия 1862 — 1863 г. Отбелязва се, че тя е свикана от правителството поради страха от въстанически действия в България. Коментира се реакцията на българското население от протакането на въпроса, неговия отказ

³¹⁰ Препис на писмото в архива на БАН, ф. 9, а. е. 623, л. 58 — 59.

³¹¹ С. А. Н и к и т и н. Славянские комитеты в России . . . , с. 43.

³¹² Р. Ж и н з и ф о в. Публицистика. Т. I. Съставили Цв. Унджиева и Д. Леков. С., 1964, с. 15 — 21.

³¹³ С. А. Н и к и т и н. Национальное движение на Балканах . . . , с. 193 — 198. Повечето от тези материали вж. у Р. Ж и н з и ф о в. Публицистика . . . , с. 31 — 35, 41 — 58, 85 — 89, 93 — 94, 127 — 129, 129 — 133, 139 — 141, 144 — 186, 217 — 221.

да участвува в избора на нов патриарх и т. н. Редица статии и кореспонденции са посветени на западните пропаганди и на унията.

Особено интересно в случая е отношението, което „День“ има към руските действия по българо-гръцката разпра. Макар през разглеждания период този проблем да не се обсъжда така нашироко и открито, както през втората половина на 60-те години и в началото на 70-те, все пак редакцията и авторите изказват някои частични преценки. Във връзка например с католишката пропаганда вестникът отбелязва: „Време е и отдавна беше време нашият Свети синод да склони прословутите фанариоти към исканията на българите за законни отстъпки . . . защото иначе ще бъде лошо и за православието и за славянските народности.“³¹⁴ А като повдига въпроса за свикване на вселенски църковен събор, който да реши българския въпрос, „День“ подчертава, че инициативата за това трябва да принадлежи на Русия. Именно досегашната ѝ мудност е подтикнала българите да търсят решение на въпроса от турското правителство. Прокарва се и упрекът, че е недопустимо мълчанието на руската духовна литература по проблемите на конфликта в православната общност.³¹⁵ А в уводната статия от 30 май 1864 г. И. С. Аксаков, като признава справедливостта на българските искания за отделна йерархия, упреква Русия, че не ги е поддържала достатъчно. „Ако Русия в най-скоро време не се намеси в българския църковен въпрос, ако тя продължава да подкрепя фанариотите против славянските племена — тя ще погуби делото на православието в Изтока, тя ще хвърли милиони православни в устата на Рим.“³¹⁶

През пролетта на 1864 г. вестникът помества и полемичната статия на Р. Жинзифов (подписана „Х“) против статията на В. Неклюдов в „Московские ведомости“. Нападайки го, че гледа на българския въпрос с очите на фанариотин, Р. Жинзифов подчертава, че той пък третира този въпрос като българин, който познава страданията на своя народ от гръцкото духовенство. На изказаното от В. Неклюдов мнение, че руските периодични издания не трябва да печатат материали срещу гръцката църква, редакторът на „День“ отговаря: „Нито едно периодично издание няма да закрие страниците си за защита правата на българската народност против фанариотите, ако само фанариотите, приятели на г. Неклюдов, не вземат специални мерки!“³¹⁷

В защита на нашия народ излиза през 1860 г. и друг виден представител на славянофилите — руският славяновед и историк А. Ф. Гилфердинг. По повод появилата се в Цариград гръцка брошура, насочена срещу българите, той публикува „Взгляд константинопольского грека на българские и критские дела“³¹⁸. Като отхвърля нападките на гръцкия автор, че българите са варвари, а езикът им смесца от албански, куцо-влашки и цигански, А. Ф. Гилфердинг го обвинява не само в невежество, но и в преднамерена ненавист към възраждащата се българска народност.

След няколко броя „Отечественные записки“ отново пишат по проблемите на българските работи и характеризират гръцките архиереи наред с турците като врагове на нашия народ. Цариградската патриаршия според

³¹⁴ Р. Жинзифов. Публицистика . . . , с. 94.

³¹⁵ С. А. Никитин. Национальное движение на Балканах . . . , с. 194 — 195.

³¹⁶ Дель, бр. 22, 30 май 1864.

³¹⁷ Р. Жинзифов. Публицистика . . . , с. 150 — 155.

³¹⁸ Отечественные записки, 1860, т. СXXXI, № 7, с. 12.

редакцията е против националната българска йерархия, защото създаването ѝ би означавало огромна материална загуба за вселенската църква, която сега ограбва българското население чрез многобройни данъци.³¹⁹

Към българо-гръцката разпра в началото на 60-те години се връща и катковският печат. Вестник „Современная летопись“ публикува поредица от материали по тази тема, и то в подчертан български дух. В „Турецкие дела“ например се подчертава, че ненавистта на българите към фанариотите е стигнала краен предел. Затова „пълната независимост на българската църква от Цариградската патриаршия е единственият изход от сегашното положение на нещата“³²⁰. В статията „Гръцки и български вестници, издавани в Цариград“, гръцката преса се характеризира като шовинистична и крайна, която не признава съществуването на славянския елемент в Европейска Турция. В противовес на гръцката теза авторът показва възраждането и сцелението на българската народност. Общината в Цариград, след като отхвърли властта на патриарха, е застанала начело на целия народ и към нея се присъединяват „всички селища от България, Тракия и Македония“. Националното чувство се е раздвижило даже у българите, които живеят сред компактни гръцки маси, например в Мала Азия, а гръкоманите се събуждат и връщат към своята нация.³²¹

Два броя по-късно вестникът информира за разрива между населението и неговите гръцки пастири в Пловдив, Одрин и Самоков. Позовавайки се на сведения от българските цариградски вестници, съобщава също за решенията на гръцкото събрание и препечатва някои протести на български общини срещу тези решения.³²² В следващите материали отново се набляга на силното антигръцко настроение, което цари сред нашия народ и което според „Современная летопись“ е напълно разбираемо. Гръците се опитват да настройват Русия срещу българите, а пред турските власти говорят, че тяхното движение е подклаждано от Русия и от българите — руски възпитаници. В своята антибългарска дейност фанариотите разчитат на подкрепата на руското правителство и църква и още повече на Атина. Там те намират живо съчувствие, защото, угнетявайки българското паство, те служат на гръцката националистична кауза за господство над целия Балкански полуостров.³²³

Основната идея на „Современная летопись“ за стремежа на гръцките шовинистични кръгове да асимилират българския етнически елемент се обосновава и с примери за враждебното отношение на фанариотското духовенство към нашите училища — „центрове на българската народност и разсадници на патриотизъм“. Училищата, които са предни отряди в борбата за църковна независимост, не трябва да бъдат под властта на гръцките архиереи. В духа на панславизма вестникът издига глас за съединяване на славяните в общите им усилия за освобождение. Специално българите трябва да се сблизат със сърбите и с тяхна помощ да постигнат политическата си свобода, в резултат на която ще намери своето пълно решение и църковният им въпрос. Белград, а не Цариград е необходимо да стане център на българското движение.³²⁴

³¹⁹ Отечественные записки, бр. 11 — 12, 1860, с. 71 — 72.

³²⁰ Современная летопись, 1861, № 4.

³²¹ Пак там, № 9.

³²² Пак там, № 11.

³²³ Пак там, № 21.

³²⁴ Пак там, № 28.

През разглеждания период по проблемите на българо-гръцката разпра за първи път заговаря и руският църковен печат. Професорът от Киевската духовна академия В. Ф. Певницкий излиза с две интересни статии. Първата „Священники в Болгарии“ е посветена на тежкото положение на българското низше духовенство, което по причина на турското и гръцкото робство е недостатъчно образозано, материално необезпечено и трудно би могло да се бори успешно срещу противниците на православието. Много ласкаво авторът се изказва за националния характер и нравствените качества на нашия народ.³²⁵ Втората е посветена между другото и на въпроса за унията в България и е написана по повод една статия на Ленорман във френския вестник „L'ami de la religion“, в която се твърди, че Русия напоследък е увеличила своята агентура в българските земи, защото чрез влиянието си над българите иска да подготви своето господство в Европейска Турция и че тя в същност подбужда враждата между българи и гърци. Полемизаирайки с френския вестник, В. Ф. Певницкий подчертава, че Русия не само че не подстрекава българите, напротив, гледа да ги примири с Цариградската патриаршия. И ако сред руската общественост има симпатии към единоплеменните братя, то за съжаление те се споделят от хора, които нямат влияние върху източните работи. А тези, в чиито ръце е политиката, са загрижени как да поддържат властта на гръцкия патриарх. Всеки глас против гърците, продължава авторът, се натъква на ограничения или официални опровержения. Упреквайки, макар в една деликатна форма, прогърцките настроения сред официалните руски кръгове, В. Ф. Певницкий заключава, че ако Русия беше подпомогнала българския народ да добие желаната църковна независимост, нямаше да се стигне до унията. И по-нататък той разкрива вредата от западните пропаганди и от униатското движение в България.³²⁶

Макар само информативно, българският църковен въпрос се засяга единично и на страниците на „Християнское чтение“³²⁷.

Следователно след 3 април 1860 г. и особено след сключването на цариградската уния българо-гръцкият конфликт започва все по-често да намира място в руския периодичен печат, което показва засиления интерес сред някои кръгове от обществеността към този въпрос. Това са преди всичко славянофилите и близкият до тях в този момент либерален лагер на М. Н. Катков. От направления преглед на материалите, излезли през периода 1860 — 1864 г., се вижда, че почти всички третирали българо-гръцката разпра с подчертани симпатии към нашия народ, признават справедливостта на неговите стремежи да се освободи от гнета на фанариотското духовенство. Това отговаря на славянофилската концепция за спечелване на славяните и заздравяване на руското влияние сред тях. Редакциите на споменатите издания, особено тази на „День“, използват и автори-българи, което също спомага да се наложи българската гледна точка в третирането на църковния въпрос. За това допринася и обстоятелството, че за хода на движението сведенията се черпят предимно от българския периодичен печат, най-вече от „Цариградски вестник“, „Съветник“, „Българска пчела“ и „Гайда“. В същност единст-

³²⁵ Труды Киевской духовной академии. Киев, 1861, № 1, с. 358 — 372.

³²⁶ В. Ф. П е в н и ц к и й. Западный взгляд на болгарский вопрос. — В: Труды Киевской духовной академии. Т. II. Киев, 1861, с. 271 — 303.

³²⁷ Християнское чтение, 1861, № 11, с. 345 и сл.

веният гръцки материал е статията на В. Неклюдов в „Московские ведомости“.

Българското църковно движение се разглежда главно като национално и политическо движение, плод на възраждащата се нация. Като се обосновава антибългарската асимилаторска дейност на Цариградската патриаршия и на светския ѝ антураж, защитава се позицията, че българите трябва да се освободят от духовната зависимост, за да се запазят като народност и се развиват самостоятелно в духовнокултурно отношение. Гръцката църковна власт угнетява не по-малко от османската власт българския народ, но това произтича от турското владичество, дало право на гръцката църква да упражнява своето господство над българското население. На тази основа борбата срещу Патриаршията се разглежда като част от националноосвободителното движение, като условие за политическа свобода. В някои материали се прокрадва идеята, че българите трябва да насочат усилията си за решаване на национално-политическия си въпрос в съюз със сърбите, в резултат на което ще дойде и уреждането на църковното им положение. „Ние обвиняваме духовенството, защото не можем пряко да нападаме системата на турския деспотизъм“ — пише Т. Минков в „Денъ“.³²⁸ И, както отбелязва С. А. Никитин, руският печат и особено българските автори в него, докато по адрес на висшето духовенство говорят в по-умерена форма в сравнение с цариградския български печат, то пък по-свободно критикуват османската власт и подчертават връзката на църковната борба с тази за политическо освобождение.³²⁹

Обсъжда се и отношението на Русия към българо-гръцкия спор. Като отхвърлят западната версия, че движението е провокирано от руските агенти, авторите, засягащи този въпрос, са единодушни в обратното. Руската политика, напротив, е склонна да поддържа повече статуквото и се стреми да помири българското население с духовните му пастири. По този начин спомага противно на своите интереси за засилване на западното влияние, за унията. Под една такава форма посочените издания отправят критика към досегашните действия на руската дипломация и църква. Същевременно те последователно провеждат идеята, че Русия трябва да се интересува повече от българските проблеми, да подпомага по-активно българските славяни в духовнопросветния им стремеж, да участва по-дейно в уреждане на църковния им спор с Патриаршията съобразно с техните справедливи искания. В този пункт гледището на посочените редакции отговаря напълно на онези български среди, които са за решаването на църковния ни въпрос с категоричната намеса на Русия.

И така от началото на 60-те години българският църковен въпрос постепенно придобива гласност в Русия. Неговото обсъждане надхвърля дипломатическите канцеларии и привлича вниманието на част от руската общественост, на отделни личности и кръгове, свързани с проблемите на славянството под османска власт. Независимо от реакционността на крайните идеи на славянофилството и панславизма благосклонното отношение на споделящите тези идеи към църковно-националното ни движение изиграва обективно положителна роля. В Русия се формира едно

³²⁸ С. А. Н и к и т и н. Национальное движение на Балканах . . . , с. 195.

³²⁹ Пак там, с. 197.

по-реалистично мнение относено нейната по-нататъшна позиция в българо-гръцкия конфликт, т. е. за по-активна намеса в защита на българските искания като единствен път за уреждане на конфликта в тон с големите руски интереси в Европейска Турция. Към тези гласове в Русия се присъединяват и някои от представителите на дипломатическата мрежа, главно консулите в българските земи.

Непосредствени свидетели на българо-гръцките противоречия, на дейността на западните религиозни пропаганди и тяхното отражение сред българското население, повечето от тях славянофили по убеждение, руските консули в началото на 60-те години са доста критично настроени към политиката на Русия спрямо църковния ни въпрос. Разглеждайки движението за църковна независимост като националнополитическо и плод на саморазвитието на българското общество, те са единомисленици за неговата сила и перспективност. Мисълта, че това движение няма да заглъхне, докато не постигне своята цел, и че всеки, който не му съдейства, ще бъде смятан от българите за враг, се среща твърде често в консулските доклади. Следователно Русия трябва по-решително да заложи на българите, за да ги задържи в сферата на своето политическо влияние.

Особено последователен в защитата на тези идеи е Н. Геров. Те се прокрадват във всичките му информации върху развитието на българо-гръцкия конфликт и върху западните пропаганди. А записката по българския църковен въпрос от 1864 г. е най-яркият документ, написан от него върху причините, характера и развоя на националната борба. „Политическият въпрос за отделяне от гръците и съставяне на отделен народ се превърна във духовен въпрос за отделна йерархия, за административно отделяне от Вселенския престол³³⁰“. Първоначално, отбелязва той, българският народ предяви съвсем умерени искания, които гръцкото духовенство не само че не изпълни, но продължи да възбужда народното недоволство. „Затова народът сега по-решително от преди желае разграничение от гръците и освобождаване от гръцкото духовенство.“ И пловдивският вицеконсул не пропуска да намекне, че някои българи не виждат друго средство за избавление от чуждата църковна власт освен въоръжено въстание, а други предсказват опасни междусобици сред народа, ако църковният въпрос не бъде решен според неговото желание.³³¹

Същите мисли развива неведнъж и А. В. Рачински. Според него да се спре църковното движение е невъзможно, а да се иска помирение между българи и гръци на базата на гръцките интереси е напразно. Ако Русия противодейства на българското движение, тя ще се спечели сред славяните врагове. А да се отдръпне от движението значи да го остави в ръцете на латинците и протестантите, сиреч на френското и английското влияние.³³²

Особено красноречива е една записка на варненския вицеконсул А. А. Олхин, озаглавена „За църковния българо-гръцки въпрос“³³³. На този въпрос, пише той, русите гледат по два начина — като на канонически и като на политически. В същност той има „чисто политически характер“ и на живеещите тук това е съвсем ясно. Но в Русия има много, които се при-

³³⁰ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 347.

³³¹ Пак там.

³³² Записката му от 1860 г. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 30, д. 367, л. 4 — 12.

³³³ Записката от 9 май 1864 г. — Пак там, оп. 27, д. 426, ч. V, л. 84 — 89.

държат към другото мнение и подкрепят Патриаршията въпреки справедливостта. Според А. А. Олхин в българските претенции няма нищо антиканонично и съществуването на отделни църкви у останалите балкански народи, както и на българската църковна йерархия в миналото, доказва това. Движението на българите е напълно справедливо и те ще се успокоят, когато обезпечат своето съществуване. Това може да се постигне или с окончателно отделяне на българската църква, или чрез административни мерки, които напълно да парализират честолюбивите и асимилаторски замисли на гърците. Българите, които са шест милиона, т. е. повече от гърците, трябва да имат самостоятелност в църковното си управление. „По принцип, продължава А. А. Олхин, с мене са съгласни болшинството от нашите дипломатически агенти на Изток, но на практика някои от тях намират несвоевременна независимостта на българската йерархия.“ Самият той обаче, когато разглежда практическото решение на конфликта, признава, че пълното отделяне на българската църква в сегашния момент е неудобно по много причини и затова най-добре е да се постигне съгласие въз основа на „8-те точки“. За постигането на това съглашение Русия много предпазливо, но упорито трябва да съдействува. Тя трябва да се въздържа от уверения пред Цариградската патриаршия и пред Портата, че няма да допусне разделение на двете църкви, защото това успокоява Патриаршията и я прави още по-неотстъпчива. В досегашната си политика Русия, дори без да желае това, поддържа фанариотите, боейки се да не компрометира вселенския патриарх или да не загуби съчувствието на гърците. И тъй като практически то вече е загубено, А. А. Олхин заключава, че в бъдеще съобразяването със съчувствието или с ненавистта на гърците не бива да влияе повече върху руските действия.

Преценките за необходимостта от известна преориентация на руската политика по българо-гръцкия църковен конфликт, изказвани от руските консули в Турция и споделяни от славянофилските кръгове в Москва и Петербург, придобиват особено актуално звучене след неуспешните опити на Русия през 1861 — 1863 г. да регулира българо-гръцкия спор. Безрезултатността на руската политика по този спор, международните затруднения на Русия, възникнали вследствие полското въстание от 1863 г., което междувпрочем я лишава от френското сътрудничество в източните работи, както и по-нататъшното задълбочаване на противоречията в българските земи с гръцката църковна власт налагат на правителството да прибегне към персонални промени в цариградското посолство. Още повече, че през същия период между посолството, възглавявано от княз А. Б. Лобанов-Ростовски, и консулите възникват чести конфликти по повод поведението им в българо-гръцкия спор.

Още в началото на 1861 г. популярният сред българското население руски консул в Одрин Н. Д. Ступин е внезапно отстранен от длъжност по нареждане на посланика и срещу него е заведено следствие. От преписката му с Н. Геров се подразбира, че е злепоставен от И. Иванов и от първия драгоман на посолството гръкът Е. Я. Аргиропуло заради защитата, която оказвал на българите срещу гръцките духовници. Делото на одринския консул е доведено до знанието на Министерството на външните работи. Н. Д. Ступин лично заминава за Петербург да се оправдава. В Одеса той е приет радушно от Одеското българско настоятелство и от своите приятели славянофили. Членовете на настоятелството подават

молба до Александър II, оплаквайки се от поведението на А. Б. Лобанов, и подчертават, че българският народ искрено ще съжалява заради уволняването на Н. Д. Ступин. В крайна сметка той е оправдан и повишен, но изпратен на друга дипломатическа служба.³³⁴

Няколко месеца по-късно Н. Геров е наклеветен от гръцкия посланик в Петербург Суцо пред А. М. Горчаков във връзка с поведението му в българо-гръцките разпри в Пловдив. Обиден от пасивността на руското посолство, което не защитавало своите подчинени от гръцките интриги, той решава да напусне консулската служба. От недостатъчната поддръжка на А. Б. Лобанов се оплаква през лятото на 1862 г. и варненският вице-консул А. В. Рачински.³³⁵ През есента на с. г. Н. П. Шишкин от Одрин подава оставката си, недоволен от отношението на посланика към него.³³⁶

От своя страна консулите, тясно свързани с Азиатския департамент на Министерството на външните работи, се ползват там с доверие. Много добро мнение имат служителите на департамента за българските си сътрудници и лично за Н. Геров. Доволен от преданата му служба и умелото поведение в българо-гръцката разпра, те го защитават и го окуражават и занапред да действа така добросъвестно.³³⁷ Той спечелва тяхното благоразположение особено с борбата срещу западните пропаганди и най-вече с отлично организираната акция за отстраняване на Й. Соколски. Трябва да се има пред вид и обстоятелството, че българите на руска служба или свързани с руската държава и дипломация, включително Одеското настоятелство, поддържат най-тесни контакти с Азиатския департамент, със служителите там П. Н. Стремоухов, Е. П. Ковалевски, Н. П. Игнатиев, А. Ф. Гилфердинг, с Хр. Даскалов — помощник-секретар в департамента и пр. В постоянни връзки с департамента е и Московският славянски комитет. Всичко това допринася, щото служителите в този отдел на министерството да бъдат настроени пробългарски по отношение конфликта сред православната общност в Османската империя. Пробългарската ориентация става особено действена от 21 август 1861 г., когато директорството на Азиатския департамент поема Н. П. Игнатиев.

Като дългогодишен служител във външното министерство той е добре запознат със състоянието и проблемите на българския църковен въпрос. Същевременно като изявен славянофил Н. П. Игнатиев ратува за по-твърда подкрепа на българите. Скоро след като възглавил Азиатския департамент, той съставя специална записка „Българо-гръцки въпрос“³³⁸, изразяваща позицията на привържениците за по-активно действие на руската политика. В този документ се застъпва тезата, че ако в началото на българското движение Русия смело би поела ролята на безпристрастен посредник, тя би успяла да ограничи българските претенции и да склони гръците към отстъпчивост. „За съжаление, се казва по-нататък, не обръщайки внимание на упоритите предупреждения на нашите консули, цари-

³³⁴ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 333 — 337.

³³⁵ Пак там, с. 609.

³³⁶ Пак там, с. 891.

³³⁷ Пак там, с. 342 — 343, 346, 583, 586.

³³⁸ ЦДИА, КМФ 3, оп. 2, № 22. Като автор в описа под въпрос е посочен Н. П. Игнатиев. Съдържанието недвусмислено показва, че ако не лично от него, то тя е съставена, след като управлението на Азиатския департамент минава в негови ръце. Записката е написана в края на 1861 или в началото на 1862 г.

градското посолство се оказа свършено несъстоятелно по този въпрос. То не успя да схване цялата важност на движението, не съумя да определи целта, нито начина на своето поведение и вместо да използва църковната борба на българите, за да засили влиянието си, то го намали не само в очите на българите, но и на гърците. Понастоящем посолството няма достатъчно авторитет пред тях и те все по-често прибегват до посредничеството на другите посолства.“ Във връзка с това се поставя въпросът за смяната на А. Б. Лобанов. „Появата в Цариград на нов руски посланик може би ще способствува да добие Русия полагащото ѝ се място в работите на православието.“

Във втората част на записката се набелязва по-нататъшният начин на действие. Споразумението между българския народ и Цариградската патриаршия или „изравняване правата на двете народности“ трябва да се постигне на основата на взаимно участие в управлението на епархиите и в синода. В същност приема се по принцип програмата на умерените българи, изразена в „8-те точки“. Що се отнася до руската политика, тя трябва да се нагърби с активно посредничество — нещо, което дотогава старателно е избягвала. Русия би следвало даже да изработи програмата на съглашението — в общи линии това може да стане в Министерството на външните работи, а в детайли с помощта на консулите и посолството, което трябва да има занаяпред големи пълномощия.

Очевидно е, че Азиатският департамент се солидаризира с мнението на руските консули за недостатъчната отзивчивост на цариградското посолство по българо-гръцкия спор и обосновава необходимостта от подмяна на неговия състав. От пролетта на 1862 г. в Петербург оживено се заговорва, че А. Б. Лобанов ще бъде отстранен. Излизайки през май в отпуск, той в същност повече не се връща в Цариград. До назначаването на нов посланик посолството се ръководи от изпълняващия временно длъжността Е. П. Новиков. През април следващата година протезето на А. Б. Лобанов първият драгоман Е. Я. Аргиропуло също напуска Цариград за удовлетворение на консулите, които го подозират в пристрастие към гърците, в интриги и злонамереност към тяхното дело.³³⁹ По препоръка на Н. П. Игнатиев в посолството е назначен на секретарска длъжност и българинът Сава Филаретов. А на 14 юни 1864 г. руски посланик в Османската империя става Н. П. Игнатиев.

По този начин са подготвени условията за новия курс на руската политика по българо-гръцкия църковен конфликт. Както е известно, новият посланик пристъпва към този въпрос с амбицията да ускори неговото решение. Посолството подновява посредническите опити за съглашение между българската и гръцката страна, съобразявайки се в по-голяма степен, отколкото дотогава, с националните интереси на нашия народ. И въпреки че дипломатията по време на Н. П. Игнатиев остава вярна на основните принципи, изработени в началото на 60-те години, за решение на българо-гръцкия конфликт по мирния начин на взаимни преговори и отстъпки, за да се избегне на всяка цена църковният разрыв между българския и гръцкия етнически елемент, то конкретните ѝ действия са по-гъвкави, по-последователни и упорити.³⁴⁰

³³⁹ Из архивата на Найдено Геров, кн. 1, с. 615 и кн. 2, с. 605.

³⁴⁰ Подробно вж. у К р и л. П а т р и а р х б ъ л г а р с к и. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. С., 1958.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изложеното тук, както и досегашните изследвания върху предишния и по-късния период ни убеждават колко важно място заема българо-гръцкият църковно-национален конфликт в руската източна политика. И не би могло да бъде иначе, защото разпрата в православната общност засяга основни начала на тази политика, а именно — прокарване на руско влияние в Европейския югоизток с оглед експанзията към Пролитите чрез покровителство на едностранните поробени народи, чрез защита на православната вяра и църква. Изграденият в течение на столетията, когато Русия става велика сила в Източна Европа, принцип за поддържане интегритета на православието в лицето на Цариградската патриаршия, за укрепването на нейния авторитет и власт и недопускане създаването на нови църковни центрове предопределя отношението ѝ към българския църковен въпрос. Следователно руското поведение по този въпрос не е продиктувано от мимолетни настроения или сантименталности, а от държавните интереси на една велика сила, от характера, насоките и принципите на нейната вековна политика на Изток.

Наред с традиционната ангажираност на Русия с проблемите на православната общност в Турция нейният много активен интерес към българо-гръцкия конфликт през разглеждания период се мотивира и от конкретното ѝ положение след Кримската война. Поставена в крайно неблагоприятни позиции, в международна изолация, загубила предишните си предимства на влияние в Османската империя и лишена от възможността да предприеме каквито и да било радикални ходове за решаването на Източния въпрос, за Русия е особено необходимо да възстанови и заздравя по мирен път своето влияние в Турция и престижа си сред поробените християнски народи. За осъществяване на активно културно-политическо проникване сега тя различа отново на старите си връзки с православните центрове и специално с вселенската Цариградска патриаршия. Нейните опити да възобнови и укрепи приятелските отношения с тази църква се натъкват обаче на трудно преодолимата преграда, каквато е българският църковен въпрос. Става ясно, че по-нататъшните отношения между Русия и Цариградската патриаршия ще зависят изцяло от руската позиция по българо-гръцкия спор, отишъл при това твърде далеч с предявеното от българска страна искане за отделна национална църква.

Острото руско внимание към българското църковно-национално движение се обуславя и от непрекрития стремеж на западните сили да се възползват от православния конфликт, за да укрепят своите позиции сред балканските народи и в частност сред разбунтувалите се срещу Патриаршията българи. В случая, както и в редица други конфликтни ситуации в османските владения традиционното руско-западно съперничество излиза отново на преден план.

Това са накратко основните фактори, които определят живата заинтересованост на царска Русия от развитието и изхода на българо-гръцкия църковно-национален спор.

Непосредствено след войната, когато нейната дипломатия прави първите сондажи по този болен въпрос, Русия продължава да се придържа към вековната си концепция за запазване на църковноадминистративното статукво в Европейския югоизток. Загрижена преди всичко да въз-

станови дружеските си връзки с гръцката патриаршия, тя категорично отхвърля възможността за удовлетворяване на българските претенции за църковна самостоятелност, смятайки ги междувпрочем плод на западни внушения. Последното убеждение още повече кара Петербург да бъде подозрителен към българското движение. Не можейки обаче да го преобрегне и като съзнава важноста от задържането на българския народ в сферата на своето влияние, царската дипломатия на практика се опитва да омекотява българо-гръцките противоречия, да се добере до едно помирение на основата на известни отстъпки от страна на гръцката църква — българско висше духовенство и свобода на славянското богослужение. Едновременно с това Русия засилва своята благотворителност към българските храмове, манастири и просветно-културни институции.

Руското становище за уреждането на българо-гръцкия конфликт, при това твърде плахо и без нужните гаранции, пледирано пред Патриаршията в Цариград, не отговаря на българските национални интереси, не задоволява амбициозното народно движение и в крайна сметка подронва руския престиж сред българите, влиятелни кръгове от които все повече обръщат очи за подкрепа на Запад и към турското правителство. Русофилските среди на буржоазията и интелигенцията обаче продължават да смятат, че църковният въпрос трябва да се реши с пряката руска намеса, съобразена поне отчасти с българските национални стремежи. Техните постъпки в Русия за подкрепа на нашето културно-просветно и църковно движение намират значителен отзвук главно сред славянофилските кръгове. Но ако правителството обръща все по-сериозно внимание на съдържанието и пътищата за ефикасно културно-политическо проникване в българските земи, то конкретно по спора с гръцката патриаршия не предприема достатъчно действени мерки за уреждането му и продължава да се противопоставя на отделянето на българската църковна организация от гръцката. Традиционното становище за запазване на статуквото продължава да бъде ръководно начало в отношението на всички руски кръгове, и най-вече на управляващите, към българския църковен въпрос.

Саморазвитието на църковнонационалното ни движение, обявил се самоволно, но решително на 3 април 1860 г. отделянето на българската църковна йерархия от Цариградската патриаршия, както и появата на униатското движение принуждават руското правителство да коригира отчасти своята позиция. След Великденската акция правителствената линия започва значително да се разграничава от линията на Светия синод на руската църква. Постепенно се очертават три основни направления в отношението на Русия към българския църковен въпрос.

Едното — най-консервативното и реакционното — се представлява главно от синода и лично от неговите оберпрокурори. Според това становище Русия трябва стриктно да се придържа към стария принцип за църковно единство на българи и гърци; да се съобразява и зачита правата и авторитета на цариградската църква — пазителка на православието срещу мюсюлманството, католицизма и протестантизма; да се въздържа от намеса във вътрешните работи на Патриаршията, включително в конфликта ѝ с българското паство. По повод на този конфликт би могла да се ограничи с „добронамерени и кротки“ съвети към вселенската църква за минимални отстъпки на българите в името на църковния мир. Русия не бива да допуска намесата на турската власт в църковно-религиозните

отношения на православните. Защитата на тези принципи се мотивира с необходимостта да се спазват традицията и каноните в църквата. Но формално каноничната гледна точка, от която се отхвърлят българските искания за църковна самостоятелност, не може да прикрие гръкофилското по същество пристрастие на тези кръгове. За тях руското отношение към българо-гръцкия спор има само едно измерение — доколко не бива да нарушава вековните приятелски връзки на Русия с Цариградската патриаршия. Именно на нея и на гръцката нация трябва да се разчита за налагане на руското влияние в европейските владения на Турция. Затова очертаното направление можем да квалифицираме като гръкофилско или гръкоправославно.

Противоположното на него е славянофилското. В своето отношение към християнските народи в Османската империя с оглед руската експанзия към Проливите славянофилите все повече залагат на племенното родство с поробените славяни. За да наложи окончателно своето влияние сред тях, Русия трябва да подпомага морално и материално проявите на националното им просветно-културно развитие. За разлика от гръкофилите те третираат българския църковен въпрос не като западна провокация, а като продукт на саморазвитието на българската нация и като израз на отколесните противоречия между разноплеменните пастири и паство. Интересите на Русия диктуват да задържи на всяка цена в свои ръце направляването на българското църковно движение и да не допусне да бъде изместена от западните си противнички. Докато в началото славянофилите също съблюдават принципа за запазване властта на Цариградската патриаршия над българските епархии, то след Великденската акция и особено след сключването на цариградската уния те усвояват идеята, че българите биха могли да получат отделна църква. Важно е да останат в православието и в сферата на руското влияние. За да се постигне това, руската политика трябва много по-активно да се намеси в уреждането на конфликта, съобразявайки се с реалните постижения на българското движение. За оформянето на тези по същина пробългарски схващания особено голяма заслуга имат свързаните с Русия българи. Макар първоначално славянофилската концепция да не оказва пряко влияние върху правителственото поведение, то с популяризирането характера и целите на българската църковно-национална борба в Русия и с все по-засилващото се участие на славянофилите в политическия живот на страната те допринасят за бъдещата частична пробългарска ориентация на руската политика. Впрочем през втората половина на 60-те и началото на 70-те години славянофилската гледна точка в третирането на българо-гръцкия спор получава все по-голяма тежест, а и самата тя задълбочава пробългарската си еволюция.

Третото, да го наречем условно „умерено“, течение е в същност компромисно между първите две. То се представлява от правителството начело с Александър II и външния министър А. М. Горчаков и има поддръжката на авторитетния йерарх Филарет Московски. Пред реалната опасност българите да изпаднат под западно влияние и като се съобразяват с обявеното вече отцепване от цариградския патриарх, те възприемат под напора на обстоятелствата комбинацията за една автономна българска църква начело с митрополит, подчинен на вселенската патриаршия. Това обаче трябва да бъде постигнато единствено с нейно съгласие, за

да се избегне църковният разрыв (срещу) между българи и гърци. В същност, приближавайки се до българското становище за отделна църква, руското правителство не пренебрегва стария принцип на източната си политика за запазване църковното единство на православните в Турция, тъйкувайки го сега в един по-широк смисъл — чрез известна зависимост на българската църква от Цариградската патриаршия да се съхрани връзката между тях. Като съдействува за постигане на подобно споразумение между българи и гърци, Русия преследва първостепенната си цел да задържи и двете страни в периметъра на своето влияние — цел, отговаряща оптимално на нейните политически интереси. Цялата дейност на руската дипломация от 1860 до 1872 г., пък и насетне, се ръководи от този стремеж. Разбира се, в един или друг момент върху нея тегне задържащото гръкофилско течение, в други — все по-разгръщащото се в полза на българите славянофилство. Но, така или иначе, принципът за решаване на българо-гръцкия спор чрез взаимни отстъпки и споразумение се изгражда в началото на 60-те години и бива трайно следван от руската политика.

Като отчита дълбоката пропаст между българското общество и гръцката духовна власт, диаметрално противоположните и крайни позиции, които отстояват двете враждуващи страни, дипломацията на Царска Русия се нагърбва с ролята на посредник, който да приближи двете гледища, да превъзмогне съществуващата враждебност и по пътя на взаимните отстъпки да постигне уреждането на църковно-националния спор, като възстанови мира в православната църква. При това в положението си на доброжелателка към двете страни и помирителка Русия трябвало да действа крайно внимателно, да не дразни националните чувства на едните за сметка на другите, да се съобразява с традиционния авторитет на Патриаршията като първостепенен православен център, да се въздържа от груба намеса и да се ограничава в сферата на приятелските съвети.

Очевидно е, че при така очертаната стратегическа цел на руската политика — да запази своето влияние над Цариградската патриаршия и над българския народ — възприетата помирителна тактика е единствено възможната. Друг е въпросът, дали руската стратегия и тактика в българо-гръцкия конфликт са съобразени достатъчно с действителното положение и дали могат да бъдат резултатни.

Следвайки инструкциите на своето правителство за преодоляване на противоречията, представителите на Русия в Турция непрекъснато се натъкват на непреодолимата преграда, издигана както от неотстъпчивостта на Цариградската патриаршия и нейния националистично настроен светски антураж, така и от решимостта на българското движение да не отстъпва от своята програма за автокефална църква. Това не можеше да не предизвика резерви у някои руски дипломати относно правилността на следваната линия. Тактиката за сближение и омиротворяване на двете страни е поставяна понякога под съмнение. Но изказаните спорадично възражения не са в състояние да предизвикат ревизия на правителствената концепция. Кабинетът в Петербург, опитвайки се да преодолее гръкофилското настроение на някои висши църковни и светски среди, съобразявайки се същевременно с по-грезвите гласове на славянофилите и опирайки се на русофилските кръгове от българското общество, продължава да следва една линия на компромиси, като вярва, че уреждането на българо-гръцкия спор по възприетия път е възможно. Цариградската мисия

къде плахо, къде по-решително се намесва в сложните българо-гръцки взаимоотношения с цел да ги регулира и насочва към желаното омиротворяване.

Равносметката обаче от дейността на руската дипломация през разглеждания период е неблагоприятна. Първо, Царска Русия не успява да избегне опасността, от която най-много се бои — засилването на западното културно и политическо влияние сред българското общество. Унията от декември 1860 г. и проникването на униатството почти във всички краища на българските земи е сериозно поражение на нейната политика. Действително тя можа бързо да мобилизира своите сили в борба с униатското движение и западните пропаганди и като използва различни начини и средства, някои от които надхвърлят допустимите норми за вмешателство, успява сравнително скоро да го отслаби и ограничи. Енергичните руски мерки в този случай дават резултат. Но, така или иначе, чуждоверските пропаганди пускат корени сред българския народ и преустройвайки своите методи на действие, продължават тук и там да бележат успехи, т. е. и за в бъдеще да създават проблеми за Царска Русия.

Второ, руската дипломация не съумява да постигне ни най-малко сближение между водачите на българското движение и Цариградската патриаршия. Всяка нейна инициатива в тази насока се натъква освен на упорството на българската и гръцката страна, но и на умелото лавиране на турското правителство и на противодействието на останалите велики сили, главно на Англия. При това положение, скована и от собствената си концепция за предпазливост и въздържане от активни интервенции пред вселенския патриарх, руската дипломация не можа да реши радикално почти нито един от възникналите в този период конкретни въпроси. В крайна сметка инициативата за тяхното уреждане минава в турски ръце. Такъв е случаят с положението на българските владии — водачи на движението, такъв е и случаят с помирителната българо-гръцка комисия. Всичко това довежда дотам, че Русия започва да се компрометира както в очите на гърците, така и в очите на българите. Обективно назрява необходимостта от персонални промяни в цариградското посолство, които да осигурят активизиране на неговите действия за по-бързо решаване на българо-гръцкия конфликт. С тази надежда петербургското правителство изпраща в Цариград граф Н. П. Игнатиев.

RUSSIA AND THE BULGARIAN NATIONAL CHURCH QUESTION

1856 — 1864

(Summary)

Zina Markova

The attitude of Russia towards the Bulgarian Church question during the period 1856 — 1864 has never been the object of a comprehensive study in spite of the fact that just at the time of most intensive development of the Bulgarian movement to a national Church the basic principles of the Russian policy towards the Bulgarian — Greek dispute were established. The rich Russian documentation, the Bulgarian sources and the West-European diplomatic correspondence were used in this study. The main problems on which the author's attention is concentrated are: the factors, which conditioned the big Russian interest in the Bulgarian Church question; the origin and development of the Russian politic strategy and tactics in connection with this question, immediately after the Greemean war, as well as their evolution during the period in question; the details of the Russian diplomatic actions to the Greek-Bulgarian dispute; the repercussions on the Russian society; the influence of some eminent Bulgarians on the development of the Russian standpoints etc.

The results of the investigation, given in the last section of the book are:

Immediately after the Greemean war Russia continued to keep its traditional concept of preserving the ecclesiastical and administrative *status quo* in the European South-East. For that reason it was against the Bulgarian claims for independent Church. In order to preserve its influence on the Orthodox community in the Ottoman Empire Russia was trying to moderate the Greek-Bulgarian conflict demanding some unimportant concessions from the Patriarchate.

The development of the ambitious people's movement forced the Russian Government to change slightly its position. After the Easter Sunday Action and the Union with the Catholics concluded in 1860, the attitude of the Russian Government began to differ from that of the Russian Synod. Three main trends in the Russian policy towards the Church question were laid down. The first one, the most conservative and reactionary, was developed by the Russian Synod, which was adhered to the old principle of preserving the integrity and the rights of the Constantinople Patriarchate. This circle being essentially hellenophile ignored Bulgarian national interests and relied upon the Greek Church and on the Greek nation in establishing the Russian influence. The second position was that of the Slavophiles. With a view to the Russian interests in the East they stood on the ethnic relations with the enslaved Slaves. They pleaded for an active participation of Russia in the settlement of the conflict taking into

account the real achievements of the Bulgarian movement. After 1860 they adopted the idea of independent Bulgarian Church which was due to a great extent to the activity of the Russophile part of the Bulgarian bourgeoisie and intelligentsia. In prospect the Slavophilic standpoint on the national Church dispute became more and more pro-Bulgarian. The third, conditionally named „moderate“, trend is essentially a compromise between the first two. It is represented by the Government with Alexandre II and A. M. Gorchacov at the head. This group had the support of the influential priest Filaret, Metropolitan of Moscow. In the face of the real danger of Bulgarian falling down under West-European influence and taking into account the already proclaimed separation from the Constantinople Patriarchate, they adopted the combination of an autonomous Bulgarian Church headed by a Bulgarian Metropolitan but subordinated to the Oecumenical Patriarchate. This should be attained with the Patriarch accordance. Assisting such an agreement between Greeks and Bulgarians Russia pursued its main aim: to keep both sides in the sphere of its influence which corresponds best to its political interests. The conciliating tactics adopted according the strategic aim of Russia outlined above was the only possible one. But the problem was if this tactics was in conformity with the real situation and if it could be fruitfull. All the efforts and actions of the Russian diplomacy to settle the conflict by means of mutual compromises met the non compliance of the Patriarchate and of the Bulgarian leaders who had decided to stick rigidly to the requirement of independent Bulgarian national Church. The balance of Russian activity in the period considered was infavourable. The Tsarist Russia did not succeed to escape the worst: the reinforcement of the West-European religious, cultural and political penetration in the Bulgarian society. Russia adopted due precautions to weaken and to limit the Uniate movement. Nevertheless the foreign propaganda, once rooted, continued to create problems to the Russian politics.

The Russian diplomacy did not succeeded in achieving even minimal rapprochement between the leaders of the Bulgarian movement and the Patriarchate of Constantinople or in solving any of the specific problems for that period. Ultimately the initiative of a settlement passed in Turkish hands. All this conditioned a decrease of the Russian prestige in the eyes of both Greeks and Bulgarians. In order to increase the activity of the Russian embassy in Constantinople for a faster settlement of the Greek-Bulgarian dispute it was necessary to make some personal changes. With this hope the Russian Government sent to Istanbul the count N. P. Ignatiev as its ambassador. He played an important role in the final stage of the national struggle for independent Bulgarian Church.